

ריאיון עם מר אבנר שלו*

מראיינים: אילת סנדרס, רובי ריזל ואורן קלמן

אבנר שלו שימש ראש לשכתו של הרמטכ"ל דוד אלעזר בזמן מלחמת יום הכיפורים ולאחר מכן קצין חינוך ראשי. לאחר שחרורו מצה"ל היה ראש מנהלת התרבות במשרד החינוך, ומשנת 1993 ועד היום הוא יושב ראש הנהלת יד ושם

שלו נולד בירושלים בשנת 1939. הוריו רב ושרה נישאו בפולין ועלו ארצה לפני מלחמת העולם השנייה. מקצת בני משפחתם נותרו מאחור ונספו בשואה. אמו התאבלה כל חייה על אחותה, אולם זה לא היה נושא לשיחה בבית. בשנת 1943 עברו אבנר ומשפחתו מירושלים לבני ברק, שם הוא חי רוב שנות ילדותו ושנות נעוריו, עד גיוסו לצה"ל. שלו מעיד כי גדל בהשפעה מעורבת של שתי תפיסות עולם סותרות לכאורה – יהודית-מסורתית וישראלית-ציונית-חילונית. מצד אחד הוא גדל בבית לא שומר מצוות, אך להגדרתו ביתו היה 'יהודי מאוד'; אמו באה מבית חסידי. היא חששה שמא בנה יהיה מנותק בבגרותו מהיהדות המסורתית, ולכן שכרה תלמיד ישיבה לבוא לביתם פעם בשבוע וללמד אותו גמרא. מצד אחר הוא גדל באווירה הציונית-חילונית שאפיינה את הישראליות החדשה שנוצרה בארץ בשנים שלפני הקמת המדינה ובשנותיה הראשונות. הוא היה חבר בתנועת הנוער העובד ולמד בתיכון חדש בתל אביב בניהולה של המנהלת האגרית טוני הלה. שלו סיפר על שנות נעוריו:

אני תוצר מובהק של הדור הישראלי. גדלתי באווירה של תנועת נוער חלוצית, תיכון חדש בתל-אביב. ראיתי את עצמי בתור דמות הארץ-ישראלי החדש. ארץ ישראל הובילה אותי. למדתי ארכיאולוגיה בלי סוף

* הריאיון התקיים ברמת השרון ב-21.2.2013; ערך וליווה בהקדמה ובהערות: אורן קלמן; תודה לעדי שרצר שסייע בהכנה לריאיון.

וידעתי תנ"ך. הייתי עד כדי כך ישראלי שהייתה לי הרגשה של אי נחת כשהייתי נער ולא נלחמתי במלחמת העצמאות.¹

שלו התגייס לצה"ל בשנת 1956 למסלול נח"ל, סיים קורס קציני חיל רגלים (חי"ר) ומודיעין ושימש מפקד מחלקה (מ"מ) בבית הספר לקצינים (בה"ד 1). לאחר מכן שימש קצין החינוך של בה"ד 1, ובמלחמת ששת הימים שימש קצין החינוך של חטיבת הצנחנים. בתפקיד זה נפצע בקרבות רפח. ב-1968 מונה למפקד המדרשה הצבאית בירושלים, ולאחר מכן לראש ענף הדרכה והסברה במפקדת קצין חינוך ראשי (מקח"ר).

הפגישה עם הרמטכ"ל דוד (דרדו) אלעזר היתה אבן דרך חשובה בחייו, ובשנת 1972 מינה אותו הרמטכ"ל לראש לשכתו. בתפקיד זה נמצא שלו בצומת מרכזי המחבר בין ההנהגה הצבאית לזו המדינית בתקופת אחד השברים החמורים ביותר שידעה החברה הישראלית. שלו ליווה את הרמטכ"ל בשנה שקדמה למלחמת יום הכיפורים, והיה נוכח בפגישות המדיניות והצבאיות הרות הגורל שהתקיימו בימים שלפני המלחמה. הוא ליווה את הרמטכ"ל לכל מקום גם בזמן המלחמה, לרבות בסיווריו בחזיתות ולעתים גם 'תחת אש'. בסוף המלחמה נכח שלו במפגש עם הגנרל בצבא מצרים אל-גמאסי בקילומטר ה-101, ששוחחו בו על הסכם הפרדת הכוחות, ולאחר המלחמה ליווה את הרמטכ"ל בתקופת השיקום של צה"ל. שלו ליווה את הרמטכ"ל אף בעת פרסום מסקנות ועדת אגרנט על כל אשר נקבע בהן אשר לאחריות הרמטכ"ל למחדל. בעקבות המלחמה התהדק הקשר בין שלו לדרדו. הוא חש אז, וכן היום, כי נעשה לרמטכ"ל עוול:

אני חושב שעם ישראל חב לו חוב גדול, שלא נפרע עדיין. הוא היה מצביא גדול והוא היה חלק מההנהגה המופתעת של מלחמת יום הכיפורים. הוא גם היה מוכן לשאת באחריות הקיבוצית למה שקרה. מרגע שפרצה המלחמה, הוא הרים את הצבא מהקרשים והביא אותו לניצחון. צבאות אחרים – כמו האמריקאים בפרל הרבור והרוסים ב'ברברוסה' – לא הצליחו לשקם את עצמם במהירות כה גדולה.²

1 אסתי אהרונוביץ, 'מחולל המהפכה של יד ושם', הארץ, 16.3.2005; ראו קישור: <http://www.haaretz.co.il/misc/1.15113>; (תאריך אחזור: 28.8.2013). בזמן המלחמה היה שלו בן תשע.

2 אהוד ששון, "אני מתמכר לעבודתי" – בגובה העיניים עם אבנר שלו, nrg-מעריב, זמן ירושלים, 8.10.2011; ראו קישור: <http://www.nrg.co.il/online/54/ART2/293/850.html> (תאריך אחזור: 28.8.2013).

ב־1974, עם התפטרותו של רב־אלוף דוד אלעזר בעקבות מסקנות הוועדה, סיים שלו את תפקידו כראש לשכת הרמטכ"ל ומונה לסגן קצין חינוך ראשי. כעבור שלוש שנים בתפקיד זה, ביוני 1977, הוא מונה לקצין חינוך ראשי, וגם בתפקיד זה שימש במשך שלוש שנים. בעקבות מלחמת יום הכיפורים התאפיינה פעילותו בתקופה שלאחר מכן במאמצים לבנייה מחודשת של ארון החיילים והציבור ביכולותיו של צה"ל.

לאחר מותו הפתאומי של דוד אלעזר ב־1976, זמן קצר יחסית לאחר המלחמה,³ ראה שלו את עצמו מחויב לייצג את הרמטכ"ל לשעבר בדיון הציבורי בכל הנוגע לאחריותו למחדל. לשלו ביקורת על ועדת אגרנט; לדבריו, הציבור ציפה שהיא תספק תשובות ותצביע על האשמים במחדל ולמעשה היא לא עשתה זאת.

אבנר שלו בעל תואר ראשון בהיסטוריה מודרנית של המזרח התיכון ובגאוגרפיה מטעם האוניברסיטה העברית (1961-1964) ובוגר בית הספר לפיקוד ומטה של צה"ל (1969) והמכללה לביטחון לאומי (1981).

בשנת 1980, בתום 24 שנים בשירות הצבא, השתחרר שלו מצה"ל בדרגת תת־אלוף. באותה שנה מונה לראש מנהל התרבות של משרד החינוך וליושב ראש המועצה לתרבות ואמנות שליד משרד החינוך, שהיה מופקד אז בידי השר זבולון המר מהמפר"ל. בתפקידיו אלו עסק בייזום, בפיתוח, בביצוע ובפיקוח של תכניות תרבות ואמנות; היה ממונה על חלוקת המשאבים למוסדות התרבות והאמנות בישראל; ושימש חבר בהנהלות של מוזיאונים ושל כל מיני מוסדות תרבות. בהישגיו הרבים בתקופה זו אפשר לציין את הקמת רשות העתיקות בשיתוף האלוף (במיל') עמיר דרורי ואת ייסודם של כמה מוסדות תרבות חשובים, ובהם תאטרון גשר, פסטיבל עכו ובית הספר לקולנוע על שם סם שפיגל בירושלים.

בשנת 1990 ביקש שלו לסיים את תפקידו במשרד החינוך והתרבות, אך בלחץ השר המר הסכים להאריך את כהונתו בשנתיים. עם כניסתה של שולמית אלוני לתפקיד שרת החינוך ב־1992 הוא הודיע על פרישתו ועל פנייתו לאפיקי עשייה אחרים. ב־1993 מינה אותו ראש הממשלה יצחק רבין ליושב ראש הנהלת יד ושם. כך היה ליושב ראש הראשון שאינו ניצול שואה. מאז שלו מכהן בתפקיד זה, ותקופה ארוכה הוא מזוהה עם המוסד ועם שליחותו.

לתפקיד יושב ראש יד ושם הגיע שלו עם חזון. תפקיד חשוב ששלו מייעד ליד ושם הוא התמודדות יעילה עם האתגרים של קיום זיכרון השואה והנחלתו

3 דוד נפטר מהתקף לב ב־15.4.1976.

במאה ה־21. בהקשר זה חשיבותו של הזמן מכרעת; בלשונו: 'הבנתי שאני תופס את הדקה ה־89 שבה הניצולים עדיין איתנו וצריך לנצל את זה. הבנתי שאנחנו צריכים להכין את עצמנו למציאות של דור שמתעניין בשואה, אבל חי בעולם בלי ניצולים. העבודה כאן מיועדת לצומת הזה'.⁴

את חשיבותו של יד ושם שלו רואה גם בהיותו גשר בין העולם היהודי שנהרס בשואה ובין ההמשכיות במדינת ישראל.⁵

ואכן, בנייהולו זכה יד ושם לשינוי ניכר. למרות הסתייגותו מתרבות ה'שנור', הוא עסק באיסוף כספים למען המוסד והוציא אותו מן המצב הכלכלי הקשה שהוא היה נתון בו. הוא שינה היבטים מרכזיים של יד ושם, ב־2005 הוא הקים את המוזאון החדש לתולדות השואה ושימש בו אוצר ראשי, בשיאו של תהליך רב־שנתי לחידוש יד ושם ולפיתוח 'הר הזיכרון'. בתכנית הפיתוח המקיפה שזים שלו ושנועדה להכין את יד ושם להתמודדות עם האתגרים של קיום זיכרון השואה והנחלתו במאה ה־21 הוא העמיד את החינוך בראש סדר העדיפויות והקים את בית הספר הבינ־לאומי להוראת השואה, המעסיק יותר ממאה עובדים ומכשיר אנשי חינוך מכל העולם.

ההתמסרות לעבודה ביד ושם וההתמודדות האינטנסיבית עם נושא השואה גבו ממנו מחיר אישי כבד לדבריו: 'אני, שהייתי במלחמות, ראיתי פצועים והרוגים בשדה הקרב, חשבתי שאני מחוסן וגיליתי שאני לא. ניסיתי לשים מחיצות מפני הזוועות, אבל בשלב מסוים המחיצות נפלו'.⁶ ובמקום אחר אמר:

זה מופיע אצלי בחלומות בלילה, ואשתי אומרת שהעבודה ביד ושם שינתה אותי. אין־סוף סיפורים אישיים, עוד ילד וילדה כשרוניים שהשאירו טיפת יצירה. זה יונק אותך פנימה וזה מעל ליכולת הספיגה האנושית. מאידך, זה נושא שלא מפסיק לרתק אותי.⁷

למרות קרבתו של שלו לנושא השואה הוא מתנגד בתוקף לטענות שעולות בחוגים מסוימים הכורכים את הקמתה של מדינת ישראל עם השואה: 'מדינת ישראל לא קמה בגלל השואה, והניסיון לכרוך את שני האירועים יחד מעוות את פני ההיסטוריה. אדרבא, השואה היתה גורם מעכב בהגשמת הלאומיות היהודית בארץ ישראל'.⁸

4 אהרונוביץ, לעיל הערה 1; בהקשר הזה ראו גם: ששון, לעיל הערה 2.

5 אהרונוביץ, לעיל הערה 1.

6 שם.

7 ששון, לעיל הערה 2.

8 שם.

על האתגר העומד בפני מדינת ישראל כיום אמר שלו באחד הראיונות:

לתפיסתי, מדינת ישראל היא הכרח להמשך קיומו של העם היהודי ושל היהדות. זו זכותנו הטבעית ואנחנו חייבים לממש אותה. אולם, האתגר האמיתי שלנו הוא למלא את המדינה הזו בתכנים ולהפוך אותה פתוחה לתפיסות ולזרמים שונים ביהדות. בצעירותי הייתי משוכנע שעד שנות השבעים נצליח להקים כאן מדינת מופת, מדינה מתוקנת ביסודות קיומה ובצורת ההתנהלות שלה. לצערי, אני רואה שאנחנו לא נעים בכיוון הזה. לתפיסתי זה קורה בגלל קיטוב הולך וגובר בתוך העם היהודי בישראל, מגמה של מיטב הבנתי לא ניתן לעצור אותה כרגע [...] אני צופה שהשסעים בחברה שלנו רק ילכו ויעמיקו. כרגע יש לנו עדיין מספיק מכנים משותפים ששומרים עלינו יחד, אבל בטווח הארוך אני רואה סכנה גדולה.⁹

בהנהגתו של שלו הוענקו ליד ושם שלושה עיטורים חשובים: פרס ישראל על מפעל חיים (2003), פרס הנסיך אסטוריאס לקונקורד (2007) וחבר בלגיון הכבוד הצרפתי (2007). בשנת 2011 קיבל שלו את האות 'קיר ירושלים' על פעילותו הציבורית בירושלים ולמענה. כיום שלו מתגורר ברמת השרון, הוא נשוי לנעמי, אב לארבעה ילדים: ענת, שרון, נועה ואיתי ז"ל, וסב לעשרה נכדים. אם כן, מקומו של שלו במוקד ההתרחשות הביטחוני-מדינית בשנים שלפני מלחמת יום הכיפורים ובזמן המלחמה וכן התפקידים המרכזיים שמילא מאז המלחמה ועד היום עושים אותו מרואיין חשוב ומרתק. נדמה כי אין מתאים ממנו לפתוח את הגיליון החמישי של ישראלים.

אורן: תודה שהסכמת לקבל אותנו. הגיליון הנוכחי עוסק במידה רבה במלחמת יום הכיפורים, ועל כן אנו מבקשים לשאול אותך בריאיון בעיקר על המלחמה, על הזיכרונות שלך ממנה ועל התוכנות שגיבשת במשך השנים מפרשת דרכים זו. אולם מכיוון שתחום העניין של כתב העת הוא החברה הישראלית על שלל רבדיה נבקש לשוחח אתך בהמשך גם על נושאים החורגים מן המלחמה. נתחיל ברמטכ"ל דוד אלעזר. היית ראש הלשכה שלו בין 1972 ל-1974.

אבנר שלו: עד שהוא התפטר.

אורן: התחלת את התפקיד כשנה וחצי לפני המלחמה, נכון?

רובי: בקיץ 1972?

אבנר שלו: באביב, מאי-יוני.

אורן: באחת העדויות של דוד אלעזר לפני ועדת אגרנט מצאנו שהרמטכ"ל הזכיר את נסיבות קבלתך לתפקיד ראש הלשכה. אתה זוכר? האם קראת את זה? אבנר שלו: אני הייתי בכל המפגשים אתו, אבל היה מפגש אחד שהוא הציג בו את עצמו ובו לא נכחתי.

רובי: נדמה לי שרשום בפרוטוקול של המפגש הראשון שהוא ביקש שירשו לך להיכנס כדי שתעביר לו מסמך כלשהו ולא אפשרו לו.

אבנר שלו: בהחלט לא. הם לא נתנו לי להיכנס. הם התנהגו לא יפה.

רובי: אנחנו נגיע לזה.

אורן: על כל פנים, באותה ערות הוא אמר שסייעת לו מאוד בזמן המלחמה. אני מניח שבתור ראש לשכתו אתה גם ליווית אותו כל המלחמה, פחות או יותר בכל מקום שהוא היה בו – בחזיתות, וכפי שציינת באחד הראיונות, אפילו 'תחת אש'. כמי שהיה קרוב אליו במיוחד בימי משבר אלו, הייתי רוצה שתספר לנו קודם כול על דדו 'האיש' גם ברמה האישית וגם כמפקד.

אבנר שלו: כן, בוודאי: היתה לדדו אישיות מורכבת ושני דברים בולטים בה: אחד – חום ואנושיות, הוא היה כריזמטי מאוד והקרין חום רב מצד אחד, ושליטה עצמית ועצבים של ברזל מצד אחר.

הוא היה אדם שלא היה צריך מעולם להרים את קולו או לדבר בהדגשה. אם יורדים לרמה האישית יהיה קשה לתאר עד כמה עבדה הכריזמה שלו על אנשים. אתם יכולים לחשוב על אנשים כאלה שהדימוי שלהם בציבור מפחיד

כמו אריק שרון, אבל שרון היה עדין מאוד ליד דדו וקיבל את מרותו. דדו היה נעים הליכות מהבחינה הזאת, הוא היה איש שידע להקשיב. במידה מסוימת אני למדתי ממנו להקשיב בסבלנות גם לדעות מעצבנות – לא משום שהן נוגדות את דעתו, אלא משום שהאנשים לא היו נבונים דיים – גם כשאין הרבה תבונה כמה שנאמר יש להיאזר בסבלנות ולהאזין ולהאזין ולהאזין, הוא לא היה אף פעם קצר רוח. אני חושב שמה שבלט מאוד בהיכרות שלי אתו, שהלכה והעמיקה במשך השנים – זה שהוא היה אינטליגנטי באופן יוצא דופן. הוא קצת הסתיר את האינטליגנציה שלו.

אורן: מה זאת אומרת 'הסתיר'?

אבנר שלו: היה לו דיבור שהצניע את האינטליגנציה, הוא היה 'שר' מבחינת היכולות שלו, יותר אינטליגנטי מהדימוי הציבורי או מהתדמית שנוצרו לו, הוא היה אינטליגנטי מאוד. אמנם הוא לא השלים את ההשכלה שלו, אך למד חלקית כל הדרך.

רובי: הוא למד שנה באוניברסיטה.

אבנר שלו: אז זה צד אחד. כאמור, מצד אחר אני חושב ששני הדברים המכריעים שבלטו אצלו הם עצבים של ברזל ויכולת עמידה. אתם ודאי קראתם ושמתם, אמרו זאת הרבה – אני רק יכול לאשר את זה – שהוא כל הזמן נהג בעצמה. פשוט אישיות חזקה מאוד, לא היו סימנים של קוצר רוח שנובע משבירה או דאגה שמובעת בהתנהגות, בביטויים גופניים, מילוליים – לא.

אני חושב שאפשר להתווכח עם החלטה כזאת או עניין כזה, אבל הוא היה יציב מאוד, לא שביר, ואני חושב שזה כמעט נס שקרה לנו, כי מסביב לא היתה יציבות רבה מדי, ואני אומר זאת ב'אנדרסטיימנט' (בלשון המעטה), אני חושב שחלק מזה היה מבנה האישיות שלו. כך הוא היה בנוי.

זאת היתה כמעט מטפורה שבסוף הוא קיבל התקף לב כי הכול נכבש פנימה בעצמות שקשה לתאר אותן. אולי גם יש בזה אמת, אבל אני חושב שהצד השני זה ניסיון החיים שלו – הוא היה לוחם, הוא לחם הרבה במצבים קשים מאוד כשהיה איש צעיר, במלחמת העצמאות וגם אחרי זה בפיקוד צפון, הוא היה מנוסה מאוד. היו אנשים אחרים שלא התנסו בהובלת כוח בלחימה בעצמה כזאת.

שני הדברים יחד גילו איש שגם בימי המלחמה אמר לי כל הזמן: 'אני חושב שני צעדים קדימה. הם כעת בלחץ אדיר והתפקיד שלי זה לראות שני צעדים קדימה, ולא לדמות את עצמי או להימצא בלחצים של אלה שכרגע נמצאים [בלחץ בעצמם]'. אז זה האיש. הדבר היחיד שהרעיד את מיתריו היה שמות

מוכרים של צעירים שנפלו, ובשלב מסוים הוא ביקש מאסנת [מרדור]¹⁰ שלא תספר לו; היו מסביבנו לא מעט אנשים שהבנים שלהם נפגעו אז הוא אמר לה: 'אל תביאי לי שמות עד סוף המלחמה'.

גם באותו בוקר מר של ועדת אגרנט הוא עמד בזה יפה מאוד, לא הראה את תחושותיו. זה היה יום מאוד לא נוח, ואני הייתי במצב לא נוח.

אורן: אתה מדבר על היום שוועדת אגרנט פרסמה את המסקנות?

אבנר שלו: הבוקר שהוא נקרא לשמוע את המסקנות, כן.¹¹ הבוקר התחיל בזה שאנחנו היינו צריכים לטוס, אני חושב לצפון – לגולן. המזכיר הצבאי של ראש הממשלה ישראל ליאור קרא לי ואמר שגולדה מבקשת לדבר אתו [עם דרו], שאלתי 'למה?' אז הוא אמר שיש מסקנות של ועדת אגרנט. ניסיתי לברר עם ישראל מה נכתב שם, אבל הוא לא רצה להגיד לי. בסוף הוא מסר לי את עיקרן. נסעתי לשדה דב, נפגשתי עם דרו בשדה ואמרתי לו שאנחנו לא יכולים להמריא ושהוא צריך לעלות אל גולדה לירושלים כי יש מסקנות ראשוניות של השלב הראשון של ועדת אגרנט. ואז הוא שאל אותי מה יש שם. ואמרתי לו 'דרו, לא אמרו לי'. אני חושב שזו הפעם היחידה שלא אמרתי לו אמת או אמת במלואה, הוא בוודאי הרגיש בכך. אמרתי לו: 'דרו, הוא [ישראל ליאור] לא אמר לי. הוא אמר לי רק: "דבר עם גולדה", דרו ענה לי: 'טוב, אני לא אוסר' והוסף: 'אני אסע עם נעים [נהגו של דרו], תבוא אחר כך'. זה היה הביטוי היחיד של איזה שינוי בהתנהלות שלנו, אני באתי שעתים אחר כך. אבל גם באותו בוקר, גם כשבאתי אחרי זה ופגשתי אותו, הוא המשיך בשגרה. זה היה האיש.

רובי: אם כבר הזכרת את ועדת אגרנט, אז כשעוברים על המנדט של הוועדה, על פרק הזמן שהוגדר לה לחקור, וגם בוחנים את ההרכב שלה, רואים שמדובר בשני רמטכ"לים לשעבר יגאל ידין וחיים לסקוב והמזכיר דוד בר-טוב היה

10 סרן אסנת מרדור – הממונה על מזכירות לשכת הרמטכ"ל דרו.

11 בוקר ה-2 באפריל 1974. הכוונה לדוח החלקי הראשון של הוועדה שנקבע בו כי ישראל, לרבות מקבלי ההחלטות בצה"ל, היתה שבויה בקונספציה אשר לפיה אין סיכוי שהצד הערבי יתקוף את ישראל. הוועדה המליצה, בין השאר, על הרחפת של הרמטכ"ל דוד אלעזר, של ראש אמ"ן אלי זעירא ושל אלוף פיקוד דרום שמואל (גורודיש) גונן. גולדה מאיר זכתה בשבחי הוועדה, ובנוגע למשה דיין נקבע כי אחריותו המיניסטריאלית היא שאלה פוליטית שאינה בתחום סמכותה של הוועדה. אברהם דיסקין, 'המפה הפוליטית של מדינת ישראל', בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), העשור השלישי – תשכ"ח-תשל"ח, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2008, עמ' 41.

אחיו של איש משרד הביטחון¹² – אז אולי בחכמה שבדיעבד אפשר לומר שזה היה איזשהו סימן לבאות לכך שהוועדה תסיק מסקנות רק בנוגע לדרג הצבאי?

אבנר שלו: בהחלט. אני סבור שלא חקרו מספיק, ויהיה צורך לחזור לוועדת אגרנט. בשבילי זה היה סוג של פרשת דרכים. בדיעבד אני יכול לעורר שאלות לא מעטות שקשורות בביקורת על עבודת הוועדה.

הוועדה קודם כול פילסה דרך. ישראל גלילי הוא היה אחראי לניסוחים החכמים האלה. אני חושב שהוא היה האיש המשפיע ביותר בסופו של דבר על גולדה, גם בקביעת המדיניות. כשדרו התפטר באותו יום ואני באתי כולי אש וצלצולים והפצתי בו שיכתוב מכתב 'אני מאשים', באותו רגע הוא לא היה מוכן לעשות זאת, אבל אחרי שהוא לבסוף התיישב וכתב, האדם שמיתן את המכתב שכתב היה גלילי. הוא ישב אתו ואמר לו 'כדאי ככה, כדאי אחרת' והשפיע במידה כזאת או אחרת על הכתיבה. ישראל גלילי רצה ליצור הפרדה בין הדרג המדיני לדרג הצבאי אפילו שהיא לא בהכרח נבעה מכתב המינוי.

רובי: כן, בכתב המינוי רשום שהוועדה צריכה לבדוק גם את הדרג המדיני.

אבנר שלו: כן, אני חושב שהם חרגו מהמינוי בזה שהם יצרו בפרקטיקה איזו הבחנה מוחלטת בין הדרג המדיני לדרג הצבאי ואמרו: 'הדרג המדיני – את זה הציבור ישפוט'. אני חושב שזה לא סביר וראוי מכיוון שזאת מערכת אחת שתפקדה בזמן המלחמה, ועל סמך מה הציבור ישפוט? הרי זה 'nonsense' [שטויות]. יש כאן ועדה שכל כולה נועדה לחקור את העובדות ואת ההתרחשויות באופן יסודי ועמוק.

אורן: ואפילו עד עכשיו לא כל העובדות ידועות לציבור.

אבנר שלו: לציבור ודאי שלא. אז על סמך מה הציבור ישפוט? אם הוא ישפוט על פי מצב הרוח והיקף הקרבנות או ניתוח כזה או אחר של תוצאות המלחמה, אז מישוהו צריך לזרוק את הדרג המדיני. בוודאי אז, באווירה ששררה בציבור. תזכרו שזה היה לפני בחירות.¹³ היינו ערים לזה באותה עת, והבחירות ללא צל של ספק השפיעו על הדברים לפני, תוך כדי הדברים מאוד, וגם אחרי. זה פן ראשון. פן שני קשור בשאלות שחברי הוועדה הציגו לדרו. אחר כך, כשהתחלתי לקרוא את המסקנות – קיבלתי הלם. אני אומר את זה בגלוי היום. הרבה באו

12 דוד בר-טוב היה אחיו הבכור של חיים ישראלי, עוזרם הבכיר של כמה שרי ביטחון.

13 הבחירות לכנסת השמינית היו אמורות להתקיים ב-30.10.1973, אולם בגלל המלחמה הפנימית נדחו והתקיימו לבסוף ב-31 בדצמבר של אותה שנה.

אליי וביקשו שאני אכתוב על זה, שאעסוק בזה ואחקור, ביניהם היו גם עורכי דין חשובים. עד היום לא עשיתי את זה, אבל כשאתה קורא את המסקנות אתה רואה שבמקרים מסוימים יש היפוך של הדברים, ממש היפוך של הדברים! וכאשר אתה מכיר כמה מהמעורבים ואתה מכיר את דרך הדיבור שלהם, אתה לא מבין איך הם יכלו להגיע למסקנות האלה, ממש לא מבין. גם לא ברור למה הם חילקו כמו שהם חילקו את הפרק הראשון, למה הם עצרו ב-9 באוקטובר (היום הרביעי למלחמה), למה הם לא המשיכו לשאול על 10 באוקטובר לדוגמה.

רובי: אם אני זוכר נכון, המנדט שלהם הגביל אותם עד כישלון מתקפת הנגד.¹⁴

אבנר שלו: לא. אני לא זוכר כזה דבר, תבדקו את זה שוב, בפירוט לא. וגם אם כן, למה הם לא התייחסו ל-10 באוקטובר? הרי גם זה היה יום לא טוב לכוחותינו. ב-10 קרו דברים קשים מאוד, למשל כאשר אריק [שרון] הפעיל כוח בניגוד לפקודות של אלוף פיקוד דרום [שמואל גונן (גורודיש)].

רובי: כשהוא הגיע לתעלה?

אבנר שלו: הוא לא הגיע.

רובי: הוא ניסה להגיע.

אבנר שלו: ניסה להגיע. הוא הניע טנקים והפסיד לפי זיכרוני כשלושים טנקים ועשרות הרוגים. זה היה בניגוד לפקודה, והוא גם חיבל במהלכים גדולים במלחמה. את המהלכים האופרטיביים הגדולים התווה דרו, ובוודאי היו לו שגיאות, אבל בדיעבד, לפי כל פרשן או כל מנתח ראוי, המהלכים הגדולים הביאו לאותו ניצחון שהשגנו, זאת אומרת לאותה עליונות שהשגנו בסוף המלחמה, והמהלכים הללו היו נכונים, לומדים אותם בכל מקום עד היום. אז

14 הכוונה למתקפה של ישראל בחזית הדרום ב-8 באוקטובר. זה היה הניסיון הראשון של צה"ל בחזית זו לעבור ממגננה למתקפה מאז פרוץ המלחמה. הניסיון נחל כישלון חרוץ והביא לידי דכדוך בקרב כמה ממנהיגי ישראל; ואשר למנדט שניתן לוועדה: בהחלטת הממשלה מיום 18.11.1973 הוגדרו הנושאים שתחקור ועדת החקירה, ובהם 'היערכותו של צה"ל למלחמה בדרך כלל, כוננותו בימים שקדמו למלחמת יום-הכיפורים ופעולותיו עד לבלוימת האויב', אולם הוועדה לא קיימה את מלוא החלטת הממשלה והחליטה מסיבותיה שלה שלא לחקור עד בלוימת האויב ולהתרכז בחקר 'הקרבות שהתנהלו בחזית הדרום ביום 8 באוקטובר ובאירועי הקרבות שהתנהלו בחזית הצפון בימים 6 ו-7 באוקטובר עד הצהרים'. ראו: דו"ח ועדת אגרנט: ועדת החקירה – מלחמת יום הכיפורים, הוצאת עם עובד, תל אביב 1975, עמ' 10, 67-68.

אם חברי הוועדה רצו לחקור, למה הם לא לקחו את קטע הזמן עד תחילת התקפת הנגד בצפון בגולן? שזו בחירה שאין לה הסבר. חברי הוועדה אמרו: 'היינו קצרים בזמן' וכולי. עד היום לא ברור לי מי הוביל אותם לעניין הזה. זה הפך השני.

פן שלישי, התברר לי בדיעבד שהיו אנשים עוינים בוועדה. אני התרשמתי מאוחר יותר מהרבה דיבורים עם אנשים ושמעתי דברים קשים על כמה מהאנשים בוועדה.

אורן: מה למשל?

אבנר שלו: תראו, המזכיר הצבאי של גולדה ישראל ליאור היה מזועזע מהוועדה ואמר לי שידין בא אליהם עם הצעה שאם ימנו אותו [את ידן] לשר בממשלה הבאה, הוא ישתף פעולה. ידן ידע מה הוא רוצה. הוא רצה לעסוק במשא ומתן בעניינים של פלסטינים, בשלום ודברים כאלה. אני לא רוצה ללכת רחוק מזה כי אני לא יודע מתי צריך לפתוח את הדברים האלה. היינו קרובים מאוד למצב שאולי כל הוועדה תתפרק. דדו אמר את זה אז, ואני יכול להגיד זאת גם בריאיון. פעם אחת אנחנו עלינו לירושלים עם הנהג שלנו, עם נעים, וכשעלינו למעלה הנהג של לסקוב,¹⁵ שהיה ידיד של נעים, אמר לו: 'תשמע, יש כאן חומרים להעביר כל הזמן'. כלומר הוא היה מעביר בשיטתיות חומרים ללשכת שר הביטחון. אני אמרתי לעצמי כשקראתי את זה 'אין זה כתב יד', אני לא כתבתי פרוטוקולים אף פעם. אני כותב סוג של סיכומים לעצמי, כמו נקודות. לכן אדם יש הרגלים. גם לא הייתי צריך את זה, לא התרגלתי לזה. אצל שר הביטחון כתבו, ניסו לכתוב תמלילים, כל מילה, בעיקר אריה בראון וזכרוננו לברכה שהפך אחרי זה גם למזכיר הצבאי של דיין.

רובי: השלישי?

אבנר שלו: כן. ותפקידו היה לכתוב כל דבר. אני גם זוכר היטב שהיתה קצרנית כבר מהדיון הראשון. לא ברור איפה התמליל מאותו דיון.

אורן: קצרנית של הוועדה?

אבנר שלו: תמיד כשהיתה פגישה של הרמטכ"ל עם שר הביטחון, גם של שר הביטחון עם גורמים אחרים, היתה בחדר קצרנית.

אורן: קצרנית של שר הביטחון?

אבנר שלו: כן, ודאי, תמיד. אותה גברת, גברת ידועה ומפורסמת, רצינית מאוד. באותו שלב כבר היו הקלטות בלשכתו של שר הביטחון, את זה אני יודע כי התקנו אותם [מכשירי הקלטה] כי משה ביקש. אצלנו, בלשכה של הרמטכ"ל, לא היו הקלטות של כלום, אבל בלשכת שר הביטחון כבר היו זה זמן רב. תסלחו לי שאני אומר 'גולדה' או 'משה', זה לא כי אלה חברים שלי אלא זה מאפיין את רוח התקופה – הם עמדו על כך שנקרא להם כך. פעם אחת כשפניתי לגולדה ואמרתי 'ראש הממשלה', היא אמרה לי 'שום ראש הממשלה, גולדה קוראים לי'. ודאי דיין, ככה קראו לו – 'משה', לא קראו לו 'השר' או 'כבוד השר' – הוא לא סבל את זה. זה הוטמע בדרך הדיבור שלנו כי הוא ביקש את זה.

אורן: גם בנו עלו כמה תמיהות כשקראנו את הפרוטוקולים של הוועדה.

אבנר שלו: הרבה נכתב על זה. אני אגיד לכם את הדבר היסודי-המשפטי – סעיף 15 המפורסם בחוק ועדות חקירה, שווה לקרוא אותו.¹⁶ משה אונא, שהיה אז חבר כנסת מטעם המפד"ל, הוא זה שטיפל בחקיקה בעניין זה. אבל בוועדת אגרנט הסעיף לא הופעל. זאת אומרת שאם היו מבהירים לדרו שמישהו טען כך או כך, אז הוא היה מגיב, היינו מנסים להוכיח שפשוט אין לזה ידיים ורגליים. אבל בפועל הושמעה נגד דרו טענה, וחברי הוועדה בדיעבד קיבלו את הטענה הזאת כעובדה, ודרו לא ידע בכלל שנטענה טענה כזאת, אז איך הוא יכול להתגונן מפניה.

אורן: בעצם לא ביקשו מכם להגיב.

אבנר שלו: ממש לא. בעיקר על כמה פריטים שקשורים ליום הראשון, אני מדגיש את העניין הזה, נניח סביב העניין של הגיוס. אבל גם משה דיין היה חכם כמו שר, הוא לא אמר 'אני הסכמתי או נתתי הנחיה לגייס' אלא אמר 'אם דרו הבין שלא היתה לו הנחיה אני הבנתי שכן, ואם הוא הבין שלא אז בהחלט יכול להיות שזה... [שהוא חשב שזה לא דוחק]¹⁷ דיין פעל בתחכום.

16 הכוונה לסעיף 15 לחוק ועדות חקירה, תשכ"ט-1969, שעל פיו ועדת חקירה ממלכתית מחויבת להעמיד לרשותו של אדם שעלול להיפגע ממסקנותיה את חומר הראיות הנוגע לאותה פגיעה ולאפשר לו להגן על עצמו מפניה. מתוך: ספר החוקים 548, י"ח בטבת תשכ"ט (8.1.1969), עמ' 30.

17 שלו מתייחס לדבריו של דיין בפני ועדת אגרנט: 'או שהוא [הרמטכ"ל] חשב, שהוא מוסמך לגייס את זה על יסוד מה שאמרתי, או שהוא חשב שזה לא דוחק...'. ראו: אורי בר-יוסף, הצופה שנדרם: הפתעת יום הכיפורים ומקורותיה, זמורה-ביתן, לוד 2001, עמ' 346.

רובי: בדיעבד יש לנו תמלילים של הישיבות. שאלה אחת נקודתית בנוגע אליך בהקשר של ועדת אגרנט – עברנו על רשימת האנשים שזומנו להעיד בפני הוועדה וראינו שמופיעים שם ישראל ליאור, שהיה אז המזכיר הצבאי של גולדה מאיר, פרדי עיני, שהיה אז ראש הלשכה של ראש המוסד צבי זמיר, גד וינר, שהיה אז ראש הלשכה של ראש אמ"ן אלי זעירא, ומשום מה דווקא אתה, ראש הלשכה של הרמטכ"ל, לא זומנת להעיד. איך אתה מסביר את זה?

אבנר שלו: צריך לשאול אותם.

אורן: אתה לא יכול להסביר את זה?

אבנר שלו: לא. אני לא יכולתי לדחוף את עצמי. אני אגיד על הנושא הזה רק שלדרו היתה עמדה מוחלטת. כל האנשים המרכזיים האחרים שהיו קשורים למלחמה הקיפו את עצמם בסוללה של עורכי דין שכנראה בנו את מערכת ההגנה שלהם, וראוי שזה יכתב. היו בעורכי הדין האלה אנשים מבריקים ביותר כמו אליקים רובינשטיין ויוסי צ'חנובר, שניהם ידידים שלי. אבל דדו החליט שהוא לא מביא עורכי דין, שהוא אינו עוסק בסוגיה הזאת. אני לא יודע כמה זמן הקדישו אנשים כאלה או אחרים לטיפול במתן עדותם או לבניית עדות, אבל דדו לא השקיע בזה, דדו אמר 'יש צבא, צריך להמשיך לשקם אותו וזה מה שאני הולך לעשות'. דדו ידע שבכל מקרה אין לו כוונה להמשיך בתפקיד מעבר לנקודה מסוימת, גם בלי קשר לוועדת אגרנט. הוא אמר לי שהוא מתכוון לסיים את תפקידו בתחילת 1974 ולהודיע להם שמה שלא יהיה – הוא את המשימה סיים. לפני כן הוא רצה לטפל בהרבה מאוד נושאים שדרשו טיפול אינטנסיבי, ולהביא את הצבא לנקודה ש'אפשר לחיות אֶתה', והוא השקיע את כל כולו בזה. יכול להיות שזו היתה 'בריחה', אני לא פסיכולוג, אבל אלה העובדות כהווייתן. אנו נתנו את כל החומר כמות שהוא, בלי שום חכמות, בלי שום סינון ומיון או התחכמות או בניית אסטרטגיות של 'איך אתה צריך להיראות', ויכול להיות שהוא שילם על זה מחיר.

אורן: אני מבקש לשאול אותך שתי שאלות אחרונות לגבי בעניין ועדת אגרנט – ראשית, האם שמרת על קשר עם דדו גם אחרי פרישתו מצה"ל, ושנית, מה היתה ההתרשמות שלך מתגובתו למסקנות הוועדה ולתגובות של ההנהגה? הוא נפטר ב-1976, זמן לא רב לאחר המלחמה. איך הוא הרגיש בשנים האחרונות של חייו? האם הוא חשב שהנהגת המדינה בגדה בו?

אבנר שלו: שמרתי אתו על קשר, זה מובן מאליו. היינו נפגשים בצורה די סדורה. הרבה פעמים מצאנו לנו פטנט: אני הסתובבתי בזמן שירותי הצבאי

ודרו עבד בצים,¹⁸ כמו שאתם יודעים, אז הרבה פעמים היינו נפגשים בצפון כשהייתי נוסע צפונה, נכנסנו למכונית אחת, והיינו עושים את הדרך לתל אביב. הרבה פעמים עמדנו בנתניה באיזו נקודה עוד שעה, והמשכנו לדבר וכך הלאה. בהחלט שמרנו על קשר.

בתקופה הראשונה הוא היה פגוע מאוד מסוג זה של נטישה, כן. הוא אמר כל הזמן 'אני אקח אחריות מיניסטריאלית. ודאי שאם הדרג המדיני ייקח, אני בכלל אקח. אני אחראי לצבא. אני אחראי למה שקרה'. וכאן, למען ההגינות, אני רוצה להגיד ששמעתי פעם אחת מדיין שהוא אמר לגולדה: 'גולדה, אם את תגידי או תחליטי לגביי משהו אני מיד אתפטר, וגם אם את תתפטרי, אתפטר'. דיין לא נאחז בתפקיד בציפורניים ממה שאני שמעתי, אבל דרו האמין בהקשר של האחריות האישית שהוא עשה את המיטב ושאי אפשר לטעון כלפיו על אחריות אישית כביכול בכל מיני פרקים בעניין הזה בוועדה. וכאן היתה הפגיעה, הנטישה, והכאב היה כפול כי גולדה כל הזמן אמרה לנו, אמרה לו, אמרה לסביבה שלה עד כמה היא מעריצה ומעריכה את דרו. וזאת אמת: לגולדה היה יחס חם מאוד כלפיו.

אורן: היא אמרה פעם שהוא הציל את המדינה.

אבנר שלו: נכון, היא אמרה זאת יותר מפעם אחת, אבל עם זאת גולדה אמרה 'יש אחריות כלפי המדינה'. התפיסה שלהם היתה שהחלשת השליטה של המפלגה (או התפקוד של המפלגה) תוביל להרס מערכות ותפגע במדינה פגיעה אנושה. אולי אלה גם הדברים שמאחורי הקלעים הדריכו אנשים בוועדת אגרנט, זו הווייה אחרת מהיום. ברור שגולדה, כאדם, לא חיפשה להמשיך להיות ראש ממשלה, זה לא הממד האישי שאנחנו מכירים מהפוליטיקה העכשווית. אלה היו אז מערכות אחרות לגמרי. כמובן גם שם היו יצרים ועצמות, אבל האחריות היתה הדבר המכריע אצל האנשים האלה, ולכן גולדה היתה מוכנה גם להקריב בשביל האחריות.

אורן: אתה בעצם אומר שהם חשבו שדרו היה צריך להקריב את עצמו למען טובת המדינה?

אבנר שלו: אני חשבתי בשלב מסוים, אולי באופן קצת ילדותי, אני מודה בכנות, שהוא צריך לצאת למאבק. בדבריי למעלה נגעתי בשוליים של טענה

18 לאחר פרישתו מצה"ל ועד פטירתו שימש יושב ראש מועצת המנהלים של חברת הספנות צים, שבאותה תקופה היתה ההנהלה שלה ממוקמת בבית צים בחיפה, שהוקם ב-1970.

שלא ידעתי בעצמי איפה לשים את עצמי, כי הייתי צעיר. איפה לשים את עצמי כדי שהמאבק הזה יעשה טוב לחברה הישראלית, יעשה טוב להווייה, למה שקורה כאן בארץ. דרו הרגיש שהוא חלק מאותה אחריות טוטלית למדינה, למה שקורה כאן, למערכות הגדולות שמתפקדות, והוא חי בתוך סתירות. האיש הזה היה איש שקודם כול רצה הסדר מדיני. דרו היה מהאנשים שרצו הסדר עם הפלסטינים כל הזמן. הוא היה איש של מחנה, נקרא לזה 'השלום', בוודאי, והוא לא היה בעד ההתנחלויות, הסיבוכים וכל הדבר הזה, בשיטתיות ובעקביות כל הדרך. הוא האמין שהמלחמה הזאת תוביל לשלום, ולזה יש לי ראייה, אנקדוטה שקשורה בהסכם שהוא חתם בקילומטר ה-101.¹⁹ דרו היה אחד שזולזל בהיסטוריה: הוא לא דאג שיהיו רשומות, הוא לא דאג שיהיו הקלטות, לא כמו אחרים אחריו, וזה התברר לי אחרי המלחמה. זה סוג של אדם שלא מתעד כל מה שהוא עושה, זה לא מעניין אותו לתעד, הוא מאמין בעשייה, ואני חושב שהוא שילם על זה מחיר כבד. למה אני אומר לכם את זה? מכיוון שאחרי שהוא חתם ב-101 הוא אמר לי דבר שלא היה אופייני לו: 'אבנר, את העט הזה תשמור ותחרוט עליו את התאריך'. שאלתי אותו 'מה קרה לך, דרו?' אז הוא ענה לי 'זה העט שחתם על התחלת תהליך השלום עם מצרים'.

אורן: אתה מסכים עם הטענה שהחתימה על הסכם הפרדת הכוחות סללה את הדרך להסכמים מאוחרים יותר? ומה היתה העמדה של המצרים בנוגע להסכם הזה?

אבנר שלו: אין לי צל של ספק. אני אגיד לכם שני דברים: הקשר הראשון עם המצרים נוצר על ידי המפגש של אהרל'ה יריב²⁰ וגמאסי,²¹ סאדאת שלח אותו. כשהודיעו לנו מאוחר בלילה שהאמריקנים קבעו את הפגישה הזאת בינינו ובין

19 הסכם מינואר 1974 על הפרדת הכוחות בין צה"ל לצבא מצרים, שנחתם בקילומטר ה-101 מקהיר.

20 אהרן יריב – היה ראש אמ"ן בשנים 1964-1972. לאחר מכן מונה ליועץ ראש הממשלה גולדה מאיר לענייני טרור. בזמן מלחמת יום הכיפורים שימש עוזר מיוחד לרמטכ"ל, ולאחר מכן עמד בראש צוות המשא ומתן עם המצרים בקילומטר ה-101 לייצוב הפסקת האש. ב-11.11.1973 חתם עם מוחמד עבד אל-עאני אל-גמאסי על הסכם שש הנקודות, שנקבעה בו המסגרת לדייונים על הפרדת הכוחות, חילופי שבויים, המשך האספקה לארמיה השלישית המצרית המכותרת והסרת ההסגר המצרי שהוטל בתחילת המלחמה במצרי באב אלמנדב בים סוף. ההסכם הוביל להסכם הפרדת הכוחות בין ישראל למצרים בינואר 1974.

21 מוחמד עבד אל עאני אל גמאסי – גנרל מצרי שהחליף את סעד אל שאולי בתפקיד רמטכ"ל צבא מצרים עוד בזמן המלחמה.

המצרים אני אמרתי לדרו שאני הולך אליה ודרו ענה לי 'שום הולך, אתה יושב כאן'. אמרתי לו 'דבר כזה אני לא מחמיץ, אני הולך לשם'. הוא חזר על דבריו 'אבנר, אתה יושב כאן'. אז אמרתי לו 'דרו, תראה, הכול מהרגע להרגע והכול מתארגן עכשיו, אין סידורים, אין כלום – אז תן לי לפחות לארגן את הפגישה הראשונה. לי יהיה יותר קל לעשות את זה כי אני נגיש לכל דבר'. ואז הוא התרצה. ובאמת קיבלתי עליי את האחריות לארגן את המפגש, ולכן נכחתי בו. זה סיפור די דרמטי כי בהתחלה אנחנו הגענו והם לא הגיעו. אני לא יודע אם אתם יודעים את זה. זה היה כלילה בכביש של ה-101 במקום שנקבע מראש. אנחנו הגענו למקום, זה היה בשטח הביניים, ב-'no man zone' [שטח הפקר] בינינו ובינם. דן שומרון היה המח"ט שם, אני פגשתי אותו באוגדה. מחלקה יצאה לנקודה המדויקת שגמאסי היה צריך להגיע אליה עם החברים המצרים ולהיכנס לאזור שלנו, זה היה תנאי שלנו. היה שם סתם איזה אוהל והיה קור כלבים והם לא באו. אז שאלנו בַּקָּשָׁר מה לעשות, אמרו לנו תחזרו או חזרנו. המצרים עדיין ירו כי לא היתה הפסקת אש, הם ירו כמו מטורפים, ואנחנו טסנו במסוק בגובה נמוך כי אם נטוס גבוה, נחטוף טילים.

אורן: חשבתם באיזשהו שלב שזו מלכודת?

אבנר שלו: אני לא, אני חושב שגם דרו לא חשב כך, אולי מוטה [גור] דיבר אחר כך על מלכודות,²² אבל אז לא חשבנו. ישבנו, חיכינו והם לא באו. אז מה נעשה? חזרנו לפאיד,²³ זו טיסה ארוכה מאוד, כל התעלה. אז חזרנו לשרה התעופה בצפון. הם יורים ויורים ואנחנו טסים נמוך, וכשאני יורד זו חוויית חיים. אז איך שהמסוק נוחת לא רחוק מההאנגר רץ חייל לעומתנו ושואל 'מי זה כאן אבנר שלו?' אני אומר 'אני, מה קרה?' הוא אומר 'גולדה על הקו'. 'מה?!' הוא אומר 'גולדה על הקו, תרוץ!'. אני רץ אחרי הטכנאי הזה, אחרי החייל הזה, לא ידעתי מה הוא, והוא מביא אותי לטלפון ו-literally [מילולית] גולדה על הקו. אני שואל אותה 'מה קרה?' היא אומרת 'נשיא ארצות הברית על הקו לפני זה צווח עליי כמו משוגע: למה אנחנו השתמטנו מן המפגש? והאשים אותנו שאנחנו רוצים להרוויח עוד 24 שעות כדי להמשיך ולכתוש את מצרים ובורחים מההסכמה שסוכמה בין האמריקנים ובינינו ובין סאדאת'. אני אומר לה 'גולדה, אנחנו הגענו למקום שסוכם'. היא אומרת לי 'האמריקנים שמעו מהמצרים שלא

22 בזמן הביקור של סאדאת בארץ בנובמבר 1977 היה מוטה גור הרמטכ"ל, ולקראת הביקור הוא העריך כי הביקור יסודו במזימה של המצרים.

23 שרה תעופה צבאי במצרים, ממערב לתעלה שכבש צה"ל במלחמה.

הגעתם'. אני אומר לה 'גולדה, אני הגעתי למקום שסוכם!', וגם התעצבנתי כי בעברי הייתי נווט מצוין. הוספתי 'תראי, מי שקבע את המקום זה המנכ"ל של המשרד שלך, גזית.²⁴ אני לא יודע עם מי הוא דיבר, הוא דיבר עם השגריר? בכל מקרה אנחנו הגענו למקום שאמרו לנו. משהו קרה בדרך'. אז היא אומרת 'תחכו כאן במקום'. והיא מצלצלת לארצות הברית ואומרת להם 'אנחנו הגענו. מה עושים?' אז האמריקנים אומרים 'עוד פגישה. עוד שעתיים תחזרו לשם, נקבע מקום יותר ברור, ועוד פגישה'. והפעם המקום היה ברור יותר, וגמאסי הסכים שיבוא כוח שלנו וייקח אותו. הסכמתי. התקשרתי לרמטכ"ל ואמרתי 'זה המצב, זה מה שגולדה אומרת', הוא ענה 'חכה ואני אבדוק'. הוא עשה את הבריקות שלו, דיבר עם דיין, דיבר עם גולדה ואמר לי 'חכו עד שתקבלו הנחיה'. קיבלנו הנחיה ונסענו שוב.

ואז נפגשנו עם גמאסי. סיפור ארוך. גמאסי אמר מה שאמר בפגישה, אבל אחרי הפגישה הוא אמר לאהרן יריב 'אני רוצה אותך בצד, ארבע עיניים'. הוא הלך אתו הצדה לשיחים, עמדו ודיברו כמה שדיברו עוד רבע שעה. כשנפרדנו מהמצרים שאלתי את אהרל'ה יריב 'מה היה?' אז הוא אמר לי שסאדאת מבקש להעביר מסר אישי לדרו, דיין וגולדה שהוא מתכוון ברצינות, הוא הולך לשלום, הוא קיבל החלטה אסטרטגית והוא ביקש מגמאסי להעביר את זה. אתם שואלים אותי? דרו אמר לי 'אני מאמין למהלך הזה. אני חושב שמתחיל כאן מהלך שיוביל לשלום'. גם אני חשבתי ככה אבל אני לא... אני בשוליים של הסיפור. זאת היתה האמונה שלו. אני חושב שזו היתה גם ההתרשמות של אהרל'ה.

אורן: אז אחזיר אותך אחורה, יכול להיות שהמלחמה היתה יכולה להימנע אילו התייחסו ברצינות להצעות של סאדאת עוד לפני כן?

אבנר שלו: תראה, זה עיסוק בהיפותזות. היסטוריונים לא אוהבים לעסוק בהיפותזות. אני לא היסטוריון, אבל החיים גלגלו אותי לעמוד ליד התרחשויות היסטוריות רבות-חשיבות. היום, מתוקף עיסוקי ביד ושם, אני קורא היסטוריה הרבה. ואני גם מכיר את הספר של יגאל קיפניס.²⁵ עכשיו יצא הספר. עיינתם בו?

אורן: אחד המאמרים בגיליון הנוכחי מתייחס אליו בהרחבה.²⁶

24 מרדכי גזית שימש במלחמת יום הכיפורים מנכ"ל משרד ראש הממשלה.

25 יגאל קיפניס, 1973 – הדרך למלחמה, דביר, אור יהודה 2012.

26 ראו: אדם רוז, 'הידיים ידי זעירא והקול קול דיין', בגיליון זה.

רובי: באותו נושא יצא לאחרונה גם ספרם של ד"ר בועז וונטיק ופרופ' זכי שלום.²⁷
אבנר שלו: לא קראתי.

רובי: התזה שלהם היא שאחת הסיבות לכישלון התכנית של מזכיר המדינה של ארצות הברית היא שניקסון לא תמך בתכנית.

אבנר שלו: תמך, לא מספיק, אבל הדברים הרבה יותר מורכבים. תראו, אני לא יכול להעיד על המהלכים המדיניים מכיוון שאני לא אומר עכשיו מה קראתי ולמדתי אחרי שהאירועים התרחשו. זה לא ריאיון אִתִּי, זה ריאיון על דדו. אני יכול להגיד רק מה שקראתי וראיתי ושמעתי באותם ימים, ואני מנסה לעשות בבירור את ההבחנה הזאת. אנחנו היינו בתוך התמונה המדינית במידה מוגבלת מאוד. דדו היה הרבה יותר ממני. מתוקף הדבר, גם בגלל הפגישות שהוא קיים עם אנשים. היתרון שלי היה שאני קראתי את כל החומר ובמידה כזו או אחרת סיננתי אותו לדדו, וזו אחריות כבדה.

על סמך זה אני יכול להדגיש שני דברים. אחד – נכון, המדיניות של גולדה היתה לברוח. לברוח מהמשא ומתן הזה שנכפה ברכות או שהכתיבו האמריקנים משום שחשבו שהוא לא יוביל לשום דבר. גולדה לא סברה, או המערכת הזאת לא סברה, שמהלך כזה יביא להרגעה של כל הסכסוך ולסידור שיוביל לשלום. והמחשבה הבסיסית שלהם היתה מורכבת. אני חושב שהם היו מוכנים לשלם מחיר תמורת הישג שהיה בעיניהם הישג קבוע וממשי. עד איזה מחיר אני לא יודע להגיד כי אתם יכולים לשמוע את דיין, תקראו ותיווכחו שהוא מדבר בלי סוף על 'טוב שארם א-שיח' בלי שלום מאשר שלום בלי שארם א-שיח'. כל הדיבורים האלה התנדנדו, פעם אומרים ככה ופעם אומרים ככה. אני לפחות, כאיש צעיר, הייתי קצת במבוכה מול הדבר הזה. לעומת זאת, דדו היה שיטתי ועקבי. הוא לא היה מהאנשים שחושבים שצריך לספח שטחים גדולים וכל העניין הזה, הוא היה ביטחוניסט, אבל הוא חשב שיש דרך להגיע להסדר עם הערבים. זו היתה השקפתו לאורך הדרך, גם כרמטכ"ל ובכל ההתבטאויות שאני שמעתי זאת היתה עמדתו. אני סבור שאם היינו מגיעים להסדר עם סאדאת לא היתה מלחמה. קראתי את ספרו של קיפניס בנושא, יש בו לא מעט דברים שאני לא יכול להעיד אם הם נכונים או לא נכונים, אבל אני חושב שהספר הכי חשוב

27 בועז וונטיק וזכי שלום, מלחמת יום הכיפורים: המלחמה שהיה אפשר למנוע: כיצד הוכשלו המאמצים להגיע להסדר מדיני לפני מלחמת יום הכיפורים, רסלינג, תל אביב 2012.

על המודיעין הוא הצופה שנדרם.²⁸ אני חושב שהתפיסה שהוא מציג בספר הכי קרובה למציאות מבין כל מה שאני קראתי. אני יכול להעיד. וכאן מה שמביך קצת בהקשר זה של אם היו יודעים או לא יודעים על המהלכים המדיניים זה שראש אמ"ן אלי זעירא קפץ ואמר 'אם אני הייתי יודע מה שקורה, אז הייתי חושב אחרת'. זה נראה לי מופרך ביסודו לצערי העמוק. אז זה כל מה שאני יכול להגיד בעניין הזה, אבל זה עניין ששווה לבחון לאורך הדרך כי – כן, זו שאלה יסודית, אסטרטגית, שהחברה הישראלית צריכה לענות עליה גם היום. זאת אומרת – גבולות הכוח.

אורך: יכול להיות שמה שהוביל למלחמה הוא גם אווירה של שאננות ואופוריה שלא אפשרה לנו לחשוב על ההסכם הזה ברצינות? בדיעבד, האם הרגשת באותה תקופה באווירה הזו בחברה הישראלית?

אבנר שלו: ההסכם הזה לא עלה לדיון ציבורי מעמיק. מי שיחקר את זה ביסודיות ויבדוק את העיתונות ויבדוק פרמטרים אחרים שמבטאים עניין ציבורי בנושא הזה ייווכח שזה לא הגיע לדיון ציבורי. היתה קבוצה, שהיתה אז קבוצה של שוליים מבחינת ההיקף של שמאל קיצוני שלא הצליח להניע דיון – זה גם לקח לא מבוטל, אבל זו כבר הסתכלות שלי – הנושא לא הגיע לדיון מעמיק בחברה הישראלית מכיוון שכמה מדובריו או ממבטאיו נתפסו אנטי-צינונים או קיצוניים מכדי להניע שיח שמתקרב אל המרכזים של החברה הישראלית. וזו מגבלה כי כשהקצוות בכל מחנה מדברים אז המרכזים לא נתפסים אליהם, לא הולכים אחרי הדיון הזה. זה דבר מטריד מאוד וחשוב מאוד שאנחנו צריכים לעסוק בו גם היום, בשאלות האלה של החברה הישראלית. היו גם אנשים רציניים כמו שמעון שמיר²⁹ או אחרים שפה ושם כתבו על כך. מה עמד מול מה? זאת אומרת, גם קיסינג'ר, שמייחסים לו כל מיני דברים, אני שמעתי אותו כמו אוזניי אומר 'אני לא רוצה להיות שם כשתחזירו את סיני. אני לא מאמין בזה'. ואת זה לא קראתי בספרים שלו. הוא שירת את המדיניות של ארצות הברית, הוא ודאי לא היה אנטי-ישראלי ולא רצה להזיק לישראל. לפי יכולת ההתרשמות שלי, הוא ניסה למצוא את הדרך הנכונה מבחינתו לשרת את האינטרסים של ארצות הברית ולא להזיק לאינטרסים של ישראל לפי איך

28 בר-יוסף, הצופה שנדרם: הפתעת יום הכיפורים ומקורותיה, זמיר-ביתן, לוד 2001.

29 שמעון שמיר – פרופ' אמריטוס בחוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל-אביב ודיפלומט ישראלי. שימש שגריר ישראל במצרים בשנים 1988-1990 ושגריריה הראשון של ישראל בירדן בשנים 1994-1996.

שהוא קלט והבין את הדברים. קיסינג'ר לא פעל בכל כוחו להגיע אז להסדר. חבר'ה, השאלה הזאת – אם היו חותמים קודם לכן על הסכם עם סאדאת, אז לדעתי הוא לא היה תוקף. אבל איך אפשר היה להגיע לזה ובאיזה מחיר ומה היו הכוחות שצריכים להפעיל. זה דורש בחינה ומחקר הרבה יותר שיטתיים, וזה לא היה רק בוא, קח ולך. זה יותר מורכב. ודאי שאם זה היה בלי המלחמה... ופה אתם נוגעים באחת השאלות היסודיות שהטרידה את כולנו, הטרידה את דדו, הטרידה את כל... השאלה – באיזו מידה המובילים הפוליטים אז של מדינת ישראל קלטו שהמהלכים המדיניים הגדולים שלהם מגיעים ברגע מסוים למצב של מלחמה? זאת שאלה יסודית ביותר! ולפי דעתי גם דדו – את זה אני אומר לא על סמך עדות, אני עושה הערכה כעת, הערכה של מישהו בדיעבד – אני מדגיש את הדבר הזה – גם דדו היה שבוי בתוך המערכת הזאת. אף שהוא היה מאלה שהאמינו שאפשר להגיע להידברות הוא הלך עם המערכת, הוא לא הלך נגדה. והמערכת, אז, הובילה למצב שאתם יכולים למצוא בלי סוף סתירות. זה הדבר הלא מובן לחוקרים ולהיסטוריונים צעירים, ומי כמוני יודע מה גודל הפער בין המדובר [לנעשה בפועל]... אני יודע מתי מישהו מדבר ברצינות ומתי מישהו מדבר... אני אקרא לזה 'מדבר למצלמה', אף על פי שברוב המקרים לא היו מצלמות. אבל אם דיין אומר 'תתכוננו למלחמה' ועושה הכול כדי לא לאפשר להתכונן למלחמה, אז מה פשר הדיבור הזה? אם אתה חושב שצריך להתכונן למלחמה, שהדברים הולכים למלחמה בעתיד הקרוב, ואתה אסטרטג, אז למה כל ההחלטות שלך ושל הממשלה הן נגד העניין הזה? את זה אני יכול להראות בשיטתיות. זה לא מתקבל על הדעת.

ואגרנט אומר 'אה, דיין כאן אמר כך וכאן אמר כך'. מה חבר'ה, זה משחקי ילדים? מי אמר יותר יפה בעיתונות? השאלה היא מה עשית ולא מה אמרת בדיון כזה או אחר, שזה סוג של כיסוי. והמערכת דחפה, ולכן המערכת חיפשה את הסימנים. ופה דדו נפל. הוא חיפש את הסימנים אם הולכת להיות מלחמה עכשיו, בימים הקרובים, בחודשים הקרובים. ופה היתה לו תקופה של הכנה למלחמה, הוא איש שעורר את ההכנות שבוצעו עד מאי לכוננות 'כחול לבן',³⁰ ואני יכול לתאר לכם איך הוא עשה את זה, באילו רגעים, אפילו אישיים. ואחרי זה הוא בכל זאת קיבל, אמנם עם הכי הרבה ספקות, אבל הוא בכל זאת קיבל

30 כוננות 'כחול לבן' – שם קוד להעלאת הכוננות בצה"ל בין מאי לאוגוסט 1973 לקראת מלחמה אפשרית. בפועל היה 'כחול לבן' מהלך של הכנה למלחמה. במרכז עבודת המטה בעת הכוננות עמדו הגדרתם מחדש של יעדי המלחמה ורענון התכנית המבצעיות לקראתה. להרחבה ראו: בר-יוסף, הצופה שנדרם, עמ' 184-193.

את הערכת המודיעין של סבירות נמוכה למלחמה, ולכן הגענו למלחמה כמו שהגענו. אז ודאי שמוטלת על הרמטכ"ל אחריות, אבל הציבור צריך להבין... הלוואי שהיה קורה ששני ילדים נרדמו והוא לא העביר ידיעה אל ההוא, אפילו ידיעה מכרעת ומישהו פשע ושגה ולא העביר אותה, או העלים אותה. אילו זה היה המצב אז היה יותר קל להתייחס לכל הנושא הזה כי הנה אנחנו מבינים את הסיבה למחדל. אבל כאן, במקרה של מלחמת יום הכיפורים, יש שבר. הבעיה מערכתית.

למה כדאי לדבר על הנושא הזה גם היום ולמה כדאי שתכתבו על זה? מפני שצריך לחזור ולנתח את המציאות המערכתית הזאת שלא קלטה את המצבים ולא רצתה, כמו שפוליטיקאים תמיד לא רוצים, להתמודד עם תהליכים ארוכי טווח שנראים רעים מאוד אבל לא מתמודדים אתם כאן ועכשיו, דוחקים, דוחקים, זה סוג של דחיקת הקץ. וזה בעייתי מאוד גם בהקשר הזה. זאת היתה האווירה, ואלה היו הרברים. עכשיו, ברור שבתוך התנאים האלה היה אפשר להגיע כמה ימים לפני המלחמה להערכה שכן, עומדת להיות התקפה. זה היה הרבה יותר טוב. זה היה עושה שינוי שיש לו משמעות רבה, אבל זה לא היה משנה את העניין מעיקרו – למנוע את המתקפה על ישראל.

אילת: אנחנו יודעים ש-12 ימים לפני המלחמה, ב-25 בספטמבר 1973, גולדה מאיר נפגשה עם המלך חוסיין ושבפגישה הזו הוא התריע על מלחמה מתקרבת. דרו ידע על השיחה הזאת? התקיים דיון לאחר השיחה על מה שנאמר בה?

אבנר שלו: כן, בהחלט. קודם כול, על כל הפגישות עם המלך חוסיין ידענו. המודיעין שלנו היה שותף. הוא היה שם בצד של הפגישות. זה ברור. אהרל'ה לברן,³¹ שהיה אחד הנציגים, היה שם.

אורן: אנחנו שואלים כי ראש אמ"ן, אלי זעירא, אמר פעם אחת שאילו ידע על הפגישה הוא היה מעריך אחרת.³²

31 אהרן לברן – בזמן מלחמת יום הכיפורים ולפניה שימש עוזר ראש אמ"ן למבצעים.
 32 בתכנית 'קונספציה צבאית ומחדל מדיני – 39 שנים למלחמת יום הכיפורים: משרד מיוחד של מבט שני' ששודרה בערוץ 1 בערב יום הכיפורים, ט' בתשרי תשע"ג (25 בספטמבר 2012), אמר אלי זעירא שהוא ידע על הפגישה בין גולדה למלך חוסיין רק בריעבד, אבל לא אמר שהידיעה הזו היתה משנה את הערכתנו. לתכנית ראו: http://www.youtube.com/watch?feature=player_embedded&v=7pa8CL-Y110, (28.8.2013), בהקשר זה ראו גם: 'הציון של זעירא', בתוך: עקיבא אלדר, 'התחזית הישראלית על "מהפכת תחריר" האיראנית רק מחזקת את המשטר', הארץ, 2.10.2012. <http://haaretz.co.il/news/politics/1.1833924>, (28.8.2013).

אבנר שלו: ידע על מה?

אילת: על מה שאמר המלך חוסיין בפגישה.

אבנר שלו: אני לא מאמין שהוא אמר את זה. איפה קראתם? אני לא יודע, יכול להיות, אבל זו הטעיה מוחלטת. מה זאת אומרת הוא לא ידע? הוא סופר ידע ונציגו היה שם. תראו, חוסיין נפגש בארבע עיניים עם גולדה, אבל זה היה תמיד בצורה כזאת שהיו עוד אונזיים שהאזינו וגם חוסיין ידע את זה. ידענו שעומד להיות מפגש, ומי שהיה שם ושמע ובא אלינו למחרת המפגש היה אהרל'ה לברן שהיה איש אמ"ן בכיר. היו שני עוזרים לאמ"ן, אחד למחקר, זה היה אריה שלו, ולברן, שהיה ה'עוזר למבצעים' נקרא לזה, השם הפורמלי לא משנה. ואהרל'ה בא בבוקר למחרת וקצת בלגלוג, באירוניה, סיפר לנו מה היה שם פחות או יותר – שחוסיין אומר שיש תיאום ביניהם [בין מצרים לסוריה] ושעלולה לפרוץ מלחמה. הערכת אמ"ן שללה את זה מכול וכול. לקחו את זה בקלילות. דדו שמע ואמר 'בסדר, אנחנו במעקב'. באותם ימים הגיעו הרבה מאוד ידיעות, ודדו הגיב להסבר של הידיעות הללו. כן, בהחלט, הדברים האלה הובאו בחשבון. אבל מה שיצר הטעיה באותם ימים של לפני המלחמה, ואת זה הציבור לא מבין, היה העניינים שקשורים בסוריה. אנחנו הלכנו לצלם בסוריה. בגלל העצבנות, משום שהצטברו ידיעות, נכנסנו לצלם בסוריה. כשנכנסנו לצלם הם ניסו ליירט את המטוסים. התפתח יום קרב ובסופו, לפי זיכרוני, הפלנו 13 מטוסים סוריים.³³ זאת היתה מכה אנושה כי רובם היו מטייסת אחת. סוריה, גם כשהיינו מפילים מטוס אחד, אסאד לא היה מוותר אף פעם. היה לו קוד של דיבור. הוא גם לא היה שלפן. הוא היה כובש את עצמו, והיה ברור לנו שבשלב כלשהו הוא יגיב בצורה כזו או אחרת. בדרך כלל הוא היה נותן תגובה אחת חריפה ועוזב, ותמיד רצה להיות האחרון שמגיב. ולפי מידת ההצלחה שלו ישראל הגיבה כך או אחרת. לכן במידה מסוימת נערכנו לקראת התגובה שלא הגיעה. ואז הכול מתערבב. כשקהלני אומר 'הזעיקו אותי למלחמת יום הכיפורים', לא הזעיקו אותו לשום מלחמת יום הכיפורים. את הגדוד שלו העלו [לרמת הגולן] מכיוון שחיכו בתקופת החגים למכה של אסאד. חשבנו שאסאד ינצל את התקופה ההיא שהיתה עמוסה בחגים וחופשות. אם תסתכלו בלוח השנה של אותם ימים, תראו שחג הצטבר עם שבת, נדמה לי שהיו שלושה ימי חופש רצופים, לפי זיכרוני,

33 ב-13.9.1973 הופלו 14 מטוסים סוריים (13 מטוסי מיג-21 ומטוס מיראז' אחד) בקרב אוויר בעקבות הניסיון ליירט מטוסי סיוור ישראלים שהתקרבו לחוף הסורי מצפון ללבנון. ראו: ברייט, הצופה שנרדם, עמ' 237.

והיה ברור לנו שהיו הרבה מטיילים ברמה, הכול היה רגוע יותר אצלנו, וחשבנו שאסאד ינצל את זה למכה כזו או אחרת, פשיטה או משהו אחר. חשבנו כל מיני מחשבות. וזה הטעה, גם במחשבה. בדיעבד, אני מאמין שהסורים לא תכננו את ההטעיה, אבל זאת היתה הטעיה חשובה שהם השיגו בגלל התקרית הזאת. כי תשומת הלב הלכה לשם במידה לא מבוטלת בכמה מובנים. אז המלך חוסיין היה רק סנונית אחת, אבל מאז חוסיין הגיעו הרבה ידיעות והתרעות חשובות שהיום הציבור כבר יודע אותן אך הן לא שינו את הערכת אמ"ן. הערכת אמ"ן נשארה יציבה עד שנפתחה אש בשעה 14:00 בצהריים. ב-13:50 אהרל'ה יריב ירד אליי ואמר לי 'אני יורד עכשיו מהמשרד של אלי [זעירא] והוא עמד להפיץ נייר שלא הולכת להיות מלחמה'. לדברי אהרל'ה, הוא אמר לזעירא 'אלי, חכה, אל תרוץ, חכה עוד שעה עם הנייר' ובעוד אנחנו עומדים ומדברים – נפתחה האש.³⁴

אורן: רגע, אבל עד כמה שידוע לי עוד בבוקר של אותו יום כבר ידעתם בוודאות שהולכת להיות מלחמה.

אבנר שלו: שום ודאות. מה שידענו זה שצבאי זמיר נסע לפגוש את אשרף מרואן. היום כבר אפשר לדבר על כך בפתחות, אבל אז זה היה סוד אדיר. הוא היה סוכן הסוכנים, וכשאני קראתי את החומרים שלו הם היו מדהימים. אז היו סימנים מצטברים, הלכו והצטברו בשבוע הזה, אתם זוכרים שהרוסים התחילו לפנות את המשפחות, שזה היה דבר מדיגי ביותר. ואז סוכם שצביקה [זמיר] ייסע לפגוש את מרואן. ביום חמישי הוא פגש אותנו, וכולם חיכו לשמוע מה נאמר שם. בקיצור, צביקה העביר את הידיעה לארץ לעוזר שלו, והעוזר שלו העביר את זה למי שהעביר, אני חושב שלמזכיר הצבאי של גולדה, לישראל ליאור. אותי ישראל העיר בסביבות 4:00 בבוקר ואמר לי 'זאת הידיעה שקיבלנו – לדברי מרואן תיפתח אש עם שקיעת החמה'. אני הערתי את דדו ואמרתי לו 'הנה הידיעה שהגיעה מצביקה'. דדו ענה 'בשבילי זאת מלחמה. נגמרו המשחקים. לא מעניין אותי מה יעריכו כאן [באמ"ן]. אני לוקח את זה כעובדה נכונה'. אלי זעירא בדיון שהתקיים באותו הבוקר עדיין דבק בהערכתו שלא תהיה מלחמה באותו יום.

אורן: אתה מדבר על הדיון שהיה באותו יום ב-8:00 בבוקר, שהרמטכ"ל ביקש גיוס מילואים מלא?

אבנר שלו: הכוונה לדיון שהיה אצל דיין. דיין, לצערנו, קיבל את ההערכה של אלי [זעירא] ולא את ההערכה של הרמטכ"ל, ויש לזה איך-סוף סיבות. הסיבה

הראשונה היא שכל כולו היה נטוע בתפיסה שלא הולכת להיות מלחמה. הסיבה השנייה – הוא היה לפני הבחירות.³⁵ הוא בעצמו אמר את זה. אני הרגשתי את זה אישית, וגם דרו הרגיש את זה. שלמה גזית,³⁶ שהיה בצד של דיין, אמר את זה פעם אחת בריאיון ברדיו. אני כמעט עשיתי תאונה כי נהגתי, ובמקרה הקשבתי לרדיו, ושלמה, שהוא היה ידיד טוב מאוד שלי, פתאום דיבר על מלחמת יום הכיפורים, ואני לא יודע למה בגילוי לב כזה כי הוא בשיטתיות נהג להגן על דיין – אמר שהיה ברור לכולם שהצל של הבחירות המרחפות מונח כאן ודיין חשש שאם הוא יגייס מילואים למלחמה ביום הכיפורים וזו לא תפרוץ, יחשבו שיצא מדעתו. הציבוריות הישראלית לא תקבל שום הסבר. בפעם האחרונה שמישהו גייס מילואים בהקשר אחר זה היה זרו (מאיר זורע), והעיפו אותו מהצבא. הוא היה ראש אג"ם, מספר שתיים [שני לרמטכ"ל]. היתה התרעה על ריכוז, ריכוז אמתי, של כוחות בסיני, והוא הורה לגייס מילואים בהיקף גדול מאוד וסילקו אותו.³⁷ אז דיין אמר 'אני לפני בחירות'. זה היה ברור לגמרי, זה ריחף. הוא מסוגל לתת כעת הוראה לגייס ביום הכיפורים? איש לא הכין את דעת הקהל, את הציבור. זה ממש היה out of the blue sky [משום מקום] מבחינה זו. כי זו ידיעה שהגיעה מצביקה זמיר, והיא לא דלפה, לא היה כלום, בעיתונות של אז לא תמצאו כלום. ופתאום מגייסים ביום הכיפורים ציבור גדול ואין מלחמה. תחשבו, אז יגידו על מנהיגי המדינה 'אלו אנשים רעועי עצבים, בלי שיקול דעת, לא ראויים לשלוט'. בוודאי הציבור היה מפרש את זה ככה בתקופה שכבר היתה תסיסה. לא צריך לספר לכם, תקראו על הרקע של התקופה עם כל מה שקורה וההתגבשות של הליכוד מהצד השני,³⁸ אריק [שרון] שעבר לשם³⁹

35 על מועד הבחירות ראו לעיל הערה 13 עמ' 13.

36 שלמה גזית – אלוף במילואים. בתקופה שלפני מלחמת יום הכיפורים היה אחד מעוזריו של שר הביטחון משה דיין. בזמן המלחמה ובחודשים שלאחריה מונה לדובר-על של צה"ל ומערכת הביטחון. בשנים 1974-1979 שימש ראש אמ"ן ושיקם את מערך המודיעין של צה"ל לאחר המשבר הקשה של מחדל מלחמת יום הכיפורים.

37 'ליל הברווזים' – ידיעה על גיוס מילואים ששודרה בקול ישראל ב-1.4.1959 הביאה לגל של שמועות בדבר פריצת מלחמה ולדיון דרמטי בכנסת; בדיון זה עלה מנחם בגין אל הדוכן ובירך את הכוחות הלוחמים. לאחר שהתברר כי מקור השמועה בתרגיל גיוס בלבד הודחו ראש אמ"ן האלוף יהושפט הרכבי וראש אג"מ האלוף מאיר (זרו) זורע מתפקידיהם. זורע הודח מתפקיד ראש אג"ם, אולם מונה לאחר מכן לאלוף פיקוד הצפון, ובתפקיד זה כיהן עד שנת 1962.

38 הליכוד הוקם ב-1973 כברית המפלגות והתנועות גח"ל, הרשימה הממלכתית, המרכז החופשי והתנועה למען ארץ ישראל השלמה, במהלך שהוביל אריאל שרון שפרש

ועזר ויצמן.⁴⁰ לי אין צל של ספק שאם משה דיין היה חושב שהולכת להיות מלחמה... הוא לא משחק שאנן ויהיר – זו תשובה לשאלה 'האם היינו שאננים ויהירים?' – אני חושב שהרבה פחות ממה שנהוג לחשוב. הכי קל להגיד 'היתה שאננות, היה ציבור, תראו במה הם התעסקו...' זה גם נתפס טוב, אבל זה גם ניתוח קצת קלישאתי, וזורקים את זה כל מיני אנשי קצוות ולא רק, ואז זה גם מתמחזר בכתיבה, רואים כמה שוב ושוב ושוב בכתיבה על מלחמת יום הכיפורים. אבל האנשים שעשו את הערכת המצב: משה דיין, דדו, גולדה, בכלל לא היו סוג של זחוחי דעת ושאננים. כשאתם קוראים טקסטים אתם יכולים פה ושם למצוא איזה ביטוי שמביע איזה היבטים, איזו יהירות, על עצמתנו, על כוחנו, ברור שהסתננו דברים כאלה, אבל זה לא הקו שמוביל את החשיבה. הם לקחו את זה בשיא הרצינות. הם פשוט לא האמינו! משה דיין לא חלם שזה ייתכן! זו פרשנותי, אני הייתי שם, אני מכיר אותו, במקרים שמשה דיין חשב שאנחנו הולכים להסתכן הוא לקח יותר מקדם ביטחון מדדו, הוא תמיד דרש עודף ביטחון. היו לנו כמה אפיזודות שמשה אמר 'אנחנו נעשה ככה' ודדו אמר 'לא, זה יותר מדי וזה יגרום נזק'. ופעם אחת אפילו, באירוע של איסוף מודיעין קיצוני מאוד, הם הלכו פעמיים לגולדה כדי שתכריע ביניהם, ואני עוד זוכר שגולדה, שהיתה חזקה כמו אבן, היתה אומרת 'אני, אישה זקנה, צריכה להכריע בין שני גנרלים?' כשהיה הדיון הזה בין דיין לדדו, והיא ניסתה שהם יגיעו להבנה.

אז משה היה איש לא זלזלן מהבחינה הזו – להפך, הוא תמיד רצה להיעזר בכוח נוסף. משה פשוט לא חשב שהולכת להיות מלחמה. אין לי צל של ספק. הוא רק היה צריך להציג את זה כך אחרי המלחמה, להיאחז בביטוי כאן, ביטוי שם. דדו חשב שאולי תהיה מלחמה, אבל גם הוא, אם נסתכל בדיעבד, חיכה להתרעה טובה יותר, והוא היה בטוח שבאמצעים שיש לנו נקבל אותה, ואז יהיו לו ארבעה-חמישה ימים. אבל היום – במרחק הזמן והפיכחון והגיל שלי – אני יכול לומר כי ארבעה-חמישה ימים זה מספיק, אבל זה לא מספיק טוב. זאת אומרת, אם אני מאמין שהולכת להיות מלחמה עוד חמישה ימים אני כבר יכול

באותה שנה מצה"ל. המהלך הביא בסופו של דבר לאיחוד מלא במפלגה אחת בשנת 1984.

39 אריק שרון פרש מצה"ל ביולי 1973 והכריז על יזמתו להקים מפלגה מאוחדת של הימין לקראת הבחירות באוקטובר 1973. ב-17 ביולי נשאה יזמתו פרי – מפלגת הליכוד הוקמה בראשותו של מנחם בגין, ושרון מונה לראש מטה הבחירות שלה.

40 לאחר פרישתו מצה"ל בסוף 1969 הצטרף ויצמן לתנועת חרות, ובמשך תקופה מסוימת אף שימש יושב ראש התנועה. בשנת 1972 פרש מן הפוליטיקה ופנה לעסקים פרטיים.

לעשות המון דברים. חמשת הימים האלה מאפשרים לפרוס את הכוחות, בהנחה שהכוח מאורגן ומסודר ואתה פורס אותו בחמישה ימים האלה, אתה לא עומד בלי כוח, כמו שנתפסנו. את זה, את ההרתעה של ארבעה-חמישה ימים, הוא היה בטוח שיהיה לו. שהמודיעין ייתן את זה, ואת זה הוא חיפש. גם הוא היה חלק מהתפיסה הזאת 'מה, לגייס כעת אוגדות?'

אתם צריכים להבין, היתה כאן בעצם מגמה שחיה בסתירה עמוקה [עם התרעות המלחמה] כי הממשלה באה ואמרה 'צריך לצמצם את המשאבים שעומדים לרשות הצבא'. ואולי בצדק אז. כשדרו נכנס לתפקיד שלו תכניות הפיתוח צומצמו דרסטית. היתה תכנית פיתוח [כלומר תכנית קיצוצים] רב-שנתית שאושרה עוד בתקופת בר-לב עם כל הקודים שלה, ודרו, כשקיבל את תפקיד הרמטכ"ל, התחייב להאריך אותה בעוד שנתיים – במקום לחמש שנים, לשבע שנים. זה אומר פחות אוגדות, פחות ציוד, פחות מכל דבר. אז אם אתה חושב שהולכים לקראת מלחמה בארבע-חמש השנים הבאות, כלומר אם הערכת המצב שלנו היא שאם אנחנו לא מקדמים משא ומתן, עלולה לפרוץ מלחמה, אז בואו נתארגן למלחמה. אבל התארגנות למלחמה יש לה מחירים כבדים, כבדים מאוד. אני רוצה להזכיר לכם אי-שקט חברתי שפורץ באותה תקופה וגולדה מתחילה להבין אותו. ואז נשאלה השאלה של דייז: 'להניף את הדגלים?' דהיינו את הדגל החברתי.

לראבוננו, ספיר⁴¹ לא שם את כל כובד משקלו מבחינה מדינית, הוא רצה להגיע להסדר. הוא הבין לעומק שצריך לעשות הסדר. ספיר היה עם ראייה שנויה במחלוקת, אבל היה, אני חושב, בעל הראייה הכי ריאלית. היתה לו עֶצְמָה אדירה. בעצם הממשלה נחלקה לממשלה של פנים, כלכלה, במידה מסוימת חברה, זה היה בשליטת ספיר, היה לו כוח אדיר, וגולדה נתנה לו אותו. אבל הוא לא רצה להיות ראש ממשלה כי הוא לא היה תאב כוח, והוא לא רצה לנוע מעבר למה שעשה. עם זאת, מה שעשה הוא עשה בעצמות שקשה לתאר אותן, הוא בנה את הכלכלה הישראלית וניווט אותה באחריות אדירה. ספיר ידע שצריך להגיע לסידור כזה או אחר, אבל הוא לא שם את עצמו כמנוע שדוחף לסידור. הוא הבין שצריך להוציא משאבים מהביטחון, תראו מה קורה היום, קוראים לקצץ את תקציב הביטחון ולהעביר את זה למטרות אחרות. הוא קיבל את זה. ב-1972, כשדרו נכנס לתפקיד הרמטכ"ל, כבר היתה החלטה אסטרטגית לקצץ, אבל איש לא הזכיר את זה, לא בוועדת אגרנט ולא בציבור.

41 פנחס ספיר היה אז שר האוצר בממשלת גולדה מאיר.

אני אומר לכם את הדבר המכריע שלא כותבים עליו; דיין כשר הביטחון הורה לצבא לקצר את השירות, אתם יודעים את זה? זה דבר מכריע. כי רצו להקל את הלחץ ולפתור בעיות חברתיות, זה כסף אדיר. אז הוא הנחה את הצבא, לקראת סוף שנת העבודה של 1972 והכניסה לשנת העבודה 1973, לקצר את השירות. עכשיו אספר לכם דבר על דדו, את המצב, האומללות, כי אתם אנשים צעירים. דדו קיבל את התכנית לקיצור השירות ובנה תכנית עם אג"ם לקיצור השירות, וקיצור משמעו פחות יחידות בצבא כי כשיש יותר חיילים בונים יותר יחידות. ואז בהדרגה צריך לצמצם יחידות בסדיר. אם יש שלושה גדודי תותחנים, מורידים גדוד בחטיבה הזאת, סוגרים חטיבה, וכך הלאה-וכך הלאה. על פי השיטה שאימצנו כששחררנו חיילים לא היינו מזינים מחדש את היחידות, וכך נוצר בהדרגה צמצום הכוח. שלא לדבר גם על עיכוב בכניית כוחות מילואים. ודרו הודיע אז על התכנית לקיצור השירות בעיתון במחנה, והוא יצא בריאיון ראש השנה, לפי המסורת, והודיע שהולכים לקצר את השירות.⁴² ההודעה התקבלה בהתלהבות בחברה הישראלית.

אבל אז חודש או חודשיים אחרי זה, באוקטובר 1972, התקבלה ידיעה מודיעינית שסאדאת יצא עם איום שלפיו אם לא יושג הסדר בין מצרים לישראל בזמן הקרוב, הוא יצא למלחמה. ואז דדו בא לגולדה ואמר 'אני לא מקצר את השירות. אני לא יכול לקבל את האחריות הזאת עכשיו'. ודיין לחץ כן לקצר את השירות. הם הלכו לגולדה, וגולדה הכריעה לרחות את זה, למזלנו. זה מזל שקשה לתאר אותו. קיצור השירות נדחה, ואז כמובן הודיעו את זה לציבור, והצבא היה צריך להודיע את זה. תלכו להארץ, אוקטובר-נובמבר 1972, תמצאו שם מאמר שהוא פנינה שכתב דובר עילאי של משה דיין. זה היה נפתלי לביא, אחיו של הרב לאו ואבא של בני לאו. איש כישרוני מאוד, הוא עוד אתנו. הוא היה בקשר טוב עם הארץ, והם פרסמו מאמר שלו שהוא כתב בו: 'יש רמטכ"לים לכל תקופה, יש רמטכ"לים בוני כוח, יש רמטכ"לים לוחמניים'. דדו הוא מצביא, הוא ניחן בכושר 'מצביאות'. דרך אגב, באמת אמרו את זה ככה. גם מבקריו. זה נכון שדרו הצטיין במצביאות. יש רמטכ"לים שהם בוני כוח, שיטתיים. הטיפולוגיה הזו, יש בה הכללה מסוימת. והנה לביא כתב שם שדרו הוא איש שלא מתאים לתקופתו. ואז הביא את הסיפור של ידין ובן-גוריון: שאחרי מלחמת העצמאות בן-גוריון בא ואמר 'אין בררה, חבר'ה, צריך לבנות

42 ראו: 'ראיון עם הרמטכ"ל – רב-אלוף דוד אלעזר משיב לשאלות בראיון מיוחד לראש השנה', במחנה, כרך כז, גיליון 1-2 (כ"ז באלול תשל"ב, 6.9.1972), עמ' 20-22; ראו גם: חנוך ברטוב, דדו – 48 שנה ועוד 20 יום, דביר 2002, עמ' 232-233.

מדינה. צריך לצמצם את הצבא', והרמטכ"ל ידין התנגד והתפטר, ואז היה צריך למצוא רמטכ"ל אחר שיהיה מוכן לבנות כוח, ונמצא – מרדכי מקלף. ואז, אחרי שלביא הביא את הדוגמה הזאת, הוא כתב שם: 'דרו לא מתאים לתקופה. דרו לא קולט שזו תקופה שבה צריך להרגיע ולתת עדיפות לצרכים אחרים של החברה והוא נלחם על הדבר הזה'. זה היה מאמר שכמעט קרא להדחתו, וזה היה על פי דעתו של משה. זה היה לנו ברור אחד לאחד, נגד דרו.

אורן: דיין בכלל רצה למנות לתפקיד הרמטכ"ל את אלי זעירא, לא?

שלו: אחר כך. הוא היה היורש המיועד מבחינת דיין. זה לא ניחוש, הוא אמר את זה, שמעתי במו אונזי. מבחינת דיין זעירא היה היורש המיועד אחרי דרו. ודרו חשב אחרת. זה ברור גם למה דיין רצה את זעירא כי זעירא היה ראש הלשכה שלו כשהוא היה רמטכ"ל. אבל מה שקרה, תבינו את השבר, זאת ממשלה שאומרת שצריך להתכונן למלחמה. אז לכל הרוחות, איך מתכוננים למלחמה כשמקצרים את השירות וגודעים יחידות לוחמות בסדיר של הצבא? מה זה אומר? זה אומר גם שאם תהיה הפתעה, אין אפילו יכולת תגובה הראשונית כי הכוחות הסדירים לא נועדו לבלום התקפה. כל מי שטוען שכאילו השאננות הזאת הגיעה עד לנקודה שהרמטכ"ל חשב, וזה מה שאלי זעירא מנסה להוכיח, שאפשר לבלום מתקפה מסיבית מצד סוריה ומצרים עם כוחות הסדיר, זה 'nonsense' [שטויות]. אי אפשר להוכיח דבר כזה.

אורן: ודיין לא חשב ככה?

שלו: גם דיין לא חשב ככה, שאפשר לבלום התקפה עם כוחות הסדיר בלבד. לפי עניות דעתי, אם דיין היה חושב שתהיה התקפה, הוא היה רץ לגייס עוד כוח. שוב, זה עניין של לחשוב על דברים שלא קרו, אבל אני יכול להעיד מתוך היכרותי את ההתנהגות שלו בעשרות פגישות ובעבודה שוטפת מולו – הוא לא האמין שהולכת להיות מלחמה.

והנה עברנו אל 1973 והגיעו הידיעות המטרידות מאוד, שוב, על אפשרות של מלחמה. דרו דורש(!), מהמודיעין תחקיר עמוק יותר. אני מדבר כרגע על דרו ועל האחריות האישית שלו כרמטכ"ל, הוא אמר 'אני לא רוצה לשמוע רק את ההערכות היומיומיות של אלי זעירא ושל שני העוזרים שלו, של אריה שלו ושל אהרן לברץ וכל האחרים, אני רוצה לרדת עוד דרג אחד למטה, אל ראשי הענפים, שזה סגני אלופים או רבי-סרנים, בכל אחת מהזירות ולהיפגש אִתָּם'. אני זוכר שנגמר דיון, אנשים יצאו, הוא ואני עמדנו ליד הדלת והוא אמר לי 'אבנר, זה לא טוב, אני מרגיש עם זה לא טוב, אני רוצה לשמוע את הצעירים. בוא נעשה כעת באופן שיטתי דיונים עם הצעירים'.

אורן: באיזה יום זה היה בערך? כמה ימים לפני המלחמה?

אבנר שלו: לא, זה היה הרבה לפני המלחמה, זה היה באפריל, לקראת 'כחול לבן', לפני אפריל, אולי אפילו במאוס אל תתפסו אותי כאן בתאריך המדויק, הוא לא חשוב. ואז נכנסנו לסדרת דיונים שיטתית, ועל זה יש הרבה עדויות של ראשי ענפים כמו אבי יערי⁴³ או כמו זיזי⁴⁴ שהיה מופקד על ירדן. ושמענו אותם. והיה פער בהערכה שלהם מול אלי זעירא. ופה היתה בעיה – שבתוך אגף המודיעין לא נתנו חופש הבעה ודיון פתוח, כי זה היה בנוי על לחץ. אני חוזר לתקופה שלפני המלחמה. שבוע לפני המלחמה, בלילה שבין ראשון לשני, אבי יערי קיבל ידיעה שלמחרת בבוקר תפרוץ מלחמה, והעביר אותה לקמ"ן של פיקוד צפון [חגי מן], וזה היה בניגוד לתפיסה של אלי זעירא. על כך אבי יערי קיבל אחר כך נזיפה. ומפקד פיקוד צפון, חקה [יצחק (חקה) חופין], לקח את הידיעה ברצינות, אבל הוא לא שמע מאתנו כלום, כי זעירא לא העביר את הידיעה ללשכת הרמטכ"ל. אז ביום שני בבוקר, כשחקה בא לדיון מטכ"ל הוא אמר לי 'אבנר, איפה הייתם אתמול? כל הלילה אני צלצלתי אליכם: ב-22:00, ב-23:00. אתם אינכם. אני קיבלתי ידיעה כזאת, לא ידעתי מה לעשות, לא התייחסתם אליה'. באותו לילה הוא החזיק כוח קטן מאוד שהיה בתרגיל, ואחרי זה צמחה אגדה סביבו שחיילי חטיבת טנקים מילואים עשו תרגיל התייצבות מילואים. הוא החזיק אותם עד הבוקר כדי שיהיה לו משהו קטן ביד.

אז חקה בא בבוקר שלמחרת לדיון במטכ"ל, ואלי זעירא ירד במדרגות למטכ"ל... אבל צריך גם להבין, אנחנו מדברים על הניואנסים האישיים האלה... הלשכה של שר הביטחון ושל הרמטכ"ל באותו מסדרון, דיין כאן ודרו שם, אותו מסדרון, ונוצר איזה מן נוהג כזה שכשדיין בא לדיונים אצלנו אנחנו מתוך נימוס הולכים לדיין ללוות אותו וחוזרים ללשכה. עכשיו, דרו הוא מאחר כפייתי, תמיד היה מאחר קצת, ודיין לא סבל את זה, אז דרו איחר בעשר דקות ודיין שאל אותו 'מה יוצא לך, למה אתה עושה את זה?' אבל זה היה הטבע שלו. הלכנו שם באותו בוקר, כל יום שני היה דיון מטכ"ל, ובדיון מטכ"ל הזה דיין רצה להצטרף כי אז עסקנו בסדרה של דיונים אסטרטגיים שנים קדימה – תראו כמה עוסקים שבוע לפני המלחמה. תראו עד כמה לא קולטים מה קורה כאן מתחת לאף, עוסקים בדיון אסטרטגי. מי? שר הביטחון, המודיעין, אג"ם, כל אלה חושבים

43 אביעזר יערי – בתקופת מלחמת יום הכיפורים היה ראש ענף סוריה במחלקת המחקר באמ"ן.

44 זוסיא (זיזי) קניאזר – בתקופת מלחמת יום הכיפורים היה ראש ענף ירדן במחלקת המחקר באמ"ן.

מה יהיה עוד כך וכך שנים בטווחים ארוכים – ודיין בא להצטרף אז אנחנו הולכים להביא אותך, ואיך שאנחנו באים אליי זעירא יורד במדרגות, אני ממש רואה את זה כאילו זה קורה עכשיו, ואומר 'חכו רגע, אני אלווה אתכם', אז דדו שאל 'מה?' והוא אמר 'רגע, חכו אני רוצה שמישה גם ישמע' וכשפגשנו את משה, יוצאים מהחדר, הולכים חזרה במסדרון [לכיוון לשכת הרמטכ"ל] ואני עוד זוכר את אליי אומר 'חה-חה-חה! היתה ידיעה הלילה שהבוקר תהיה מלחמה, אתם רואים את המלחמה?'. ככה!

אז זאת האמת בסוף, ולא כל הספרים, וחוזרים לדיון הזה ופותחים אותו באופן מסודר. הוא קריטי לעניין הזה מכיוון שראש אג"ם ישראל טל, שאחר כך מונה גם לתפקיד סגן הרמטכ"ל, שהוא ממונה על הדיון האסטרטגי בכל דיון מטכ"ל, אפילו לא מרמז על דאגה יתרה שלו או מחשבה שאולי כדאי לעשות משהו שונה או לגייס מילואים, אבל בדיעבד אחרי המלחמה הוא בא ואמר 'אבל אני אמרתי לגייס מילואים'. הכול מתחיל להיות רשומון, מערבולת כזאת, תראו איך הדברים מתגלגלים, תבינו את האווירה שדדו פעל בתוכה. אז הוא היה זהיר יותר מאחרים, אבל עדיין בתוך הזרם הגדול. הוא לא נעמד ביום שני או ביום ראשון ואמר 'חברים, אני שובר את הכלים!'; הוא שבר את הכלים פעם ראשונה ביום שישי [יום לפני המלחמה]. ביום הזה היה דיון מטכ"ל בצהריים. כמה מאלה שצועקים היום שהם עשו ככה וככה הלכו הביתה אחרי הדיון, אפילו יותר גרוע מזה. אבל בני פלד,⁴⁵ שהיה בעל ראייה חדה, תוקפנית ומחמירה בדרך כלל, רצה להיות בטוח, אז הוא אמר לו 'דדו, אני לא יודע, היום, משום שאלו הידיעות אני רוצה לגייס את ה... "לא זוכר, לדעתי זה היה אפילו 15,000 איש.

רובי: את כל המערך.

אבנר שלו: לא את כל המערך, הוא לא קיבל רשות, זה היה יכול להיות רק בהחלטת ממשלה. פלד אמר 'כדי שאני אהיה מסוגל להתמודד מחר בבוקר, להרים את הטייסות ולעשות את הדברים האלה אני צריך כך וכך טכנאים לכל הנקודות האלה במילואים, קודם כול טייסים וכולי...'. דדו אמר 'אז תגייס אותם'. הוא ראה בזה איזו פעולה יוצאת דופן, כוננות הכי גבוהה בצבא הסדיר, ובניגוד לכללים הוא אפשר גיוס מילואים, הכנות רק לחיל האוויר.

רובי: בשביל מכת מנע?

אבנר שלו: הוא לא חשב על מכת מנע באותו שלב כי הרעיון על מכת מנע נולד רק ביום שבת בבוקר. אני מדבר על יום שישי. פלד רק רצה להיות מוכן. אם

תהיה התקפת פתע עלינו, אז הוא צריך להגיב, הוא צריך להרים את כל הכוח האווירי. כדי להרים את כל הכוח בזריזות, וחיל האוויר הוא החיל הזריז, הוא זה שצריך לתת תנופה ראשונה לאיזושהי מכה אז הוא צריך עוד כך וכך אלפי אנשים כי אתה לא יכול להמריא בלי עוד בקרים, עוד טכנאים וכמובן כל צוות האוויר. והוא קיבל אישור מדדו להפעיל אותם בלי שדיווחנו לדיין, והוא גייס.

אורן: אבנר, אתה הזכרת את 'האמצעים המיוחדים'. רציתי לשאול האם האמצעים המיוחדים שאנו שומעים עליהם, 848, מכשירי האזנה שהיו במשרדים בקהיר, האם ראש אמ"ן אלי זעירא אמר לרמטכ"ל במפורש שהאמצעים מופעלים? כי ידוע לנו שבעדותו מול ועדת אגרנט הרמטכ"ל אמר שכלל הידוע לו האמצעים היו מופעלים בימים שלפני המלחמה, ובדיעבד אנו יודעים שלא היו מופעלים.

אבנר שלו: הכול נכון.

אורן: האם אלי זעירא אמר מפורשות שהם מופעלים?

אבנר שלו: כן.

אורן: אתה זוכר באיזו ישיבה?

אבנר שלו: אני זוכר יותר מישיבה אחת, כן.

אורן: עד כמה האמצעים הללו היו חשובים בגיבוש ההערכה אם תפרוץ מלחמה או לא?

אבנר שלו: קשה להגיד. צריך לחשוב ב-'real time' [זמן אמתי]. האמצעים האלה לא היו בקהיר, אבל הם נתנו לנו יכולת האזנה לתעבורת המידע שנראתה לנו חשובה מאוד בין הפיקודים המצריים, בין מערכות השליטה של המצרים ובין הכוחות שפרושים בשטח. היינו בטוחים שהם לא יודעים על המערכת הזאת ולא חושדים. דרך אגב, הסורים היו קשים וחשדנים הרבה יותר מהמצרים, היו הבדלים, ולכן חשבנו שתעבורת המידע הזאת יש לה ערך אסטרטגי עליון. דיין ראה באמצעי הזה את המפתח לכיטחון שלנו.

אורן: 'פוליסת ביטוח' קראו לזה.

אבנר שלו: דיין חשב כך. זאת היתה בכת עינו של דיין, ואלי זעירא ידע את זה. ואז הוא אמר 'בואו נעשה מערכת של הטעיות והסחות כדי לבלבל את המצרים ליתר ביטחון'. ודרו הסכים עד גבול מסוים ודיין רצה להגזים ודרו התנגד, היה ויכוח חריף. זה היה אחד הוויכוחים שהגיעו להכרעתה של גולדה. אני מעריך שאלי נזהר בהפעלה. כי אתה שואל מה אכפת לאלי להפעיל את העניין? אלי

חשש לפתוח את זה שמא זה יתגלה מוקדם מדי או שלא לרצונו. דיין אמר לשמור על זה מכל משמר, ואלי זעירא פתח את זה במשורה. פתח-סגר-פתח. וכשדרו שאל בימים שלפני המלחמה אם זה פתוח, כדי להיות בטוח שהוא מקבל את הביטחון המודיעיני הכי טוב, אלי אמר לו 'כן'. חד וחלק.

אורן: אתה אומר דבר חמור מאוד, שבעצם ראש אמ"ן הטעה ביודעים את המפקד שלו, את הרמטכ"ל.

אבנר שלו: אני רק אומר מה שהיה, מה שאני יודע. אני לא יודע אם הטעה או לא הטעה. אני לא מאשים אף אחד. יכול להיות שבאותה שעה זה היה פתוח. אני לא הולך כרגע לחקור את העניין הזה, אבל אם אתה שואל אותי, אני אומר שדרו חי מבחינתו בידיעה שהמערכת היתה פתוחה באותו זמן, לקראת המערכה, וזה היה עוד רכיב בשיקולים שלו. תבדקו בדיעבד, אני לא הלכתי לעסוק בדבר הזה, והדבר קצת יצא לציבור, אבל לא זאת הנקודה. בדיעבד אני חושב שגם המערכת הזאת לא היתה מביאה את הגאולה, אני חושב שלא. אבל אם אתה שואל על העובדות, זה עלה באגרנט.

רובי: בעצם אומרים שכל התפיסה של צה"ל התבססה על התרעה של 48 שעות שהיתה אמורה להגיע דרך המערכת הזו.

אבנר שלו: אם יש משהו שצריך להבין זה שצה"ל השקיע את כל המאמצים והכספים והאנרגיות האפשריות לקבלת מודיעין, והנחת העבודה היתה שצה"ל יקבל את המודיעין הדרוש כדי לגייס כוחות מילואים ולהניע אותם לחזית ולפרוס אותם. זה הכול. זה יותר מ-48 שעות. אם הנחת העבודה היתה שלא נגיע לדבר הזה, אז היינו צריכים להחזיק קבוע בפריסה רחבה הרבה יותר כוח, לבנות אותו או להחזיק הרבה יותר מילואים בתקופות יותר ארוכות, ויש לזה עלויות כלכליות, חברתיות וגם מורליות חשובות ביותר. ועל זה נבנה הכול. זאת היתה הנחת העבודה העמוקה של צה"ל שעליה התבסס הרמטכ"ל, עליה התבססו משרד הביטחון וכל הצמרת האחרת. את זה הציבור לא מבין. כי זה אוראו. אי אפשר את הכול. אם מניחים הנחה שאחרי שעושים את כל הדברים בכל זאת תהיה הפתעה או עלולה להיות הפתעה — יש להתארגן. אי אפשר לקחת סיכונים ככה, 'תהיה הפתעה, בסדר. אנחנו נסתדר'. לא, לא, זאת לא היתה הנחת העבודה.

תקראו אצל בר-יוסף⁴⁶ או במקומות אחרים. כולם אמרו: 'הקונספציה! הקונספציה!' נכון שהקונספציה במידה רבה היתה את התפיסה של אנשים

46 בספרו של אורי בר-יוסף, הצופה שנדרם, נבחנים הגורמים למחרל מלחמת יום הכיפורים.

אינטליגנטים, מבריקים וחכמים במודיעין שאמרו 'לא, הם לא ילכו למלחמה. אנחנו יודעים יותר טוב כל מה שרוחש-בוחש בשטח. הם לא ילכו למלחמה עד שלא יקרה א, ב, ג. ואגב, א, ב, ג, כלומר היתרון הזה שהמצרים היו צריכים להגיע אליו, היה קורה בתוך שנתיים-שלוש, זה לא בעוד עשרים-שלושים שנה. אבל על זה אני מוותר. זאת היתה הנחת העבודה, והמודיעין היה שבוי בתוכה. הנה כאן אולי אחד הדברים ששווה לדבר עליהם היום. זה ממשק כל כך עדין ומורכב – איפה ההשפעה של המדיניות של ההנהגה הפוליטית שרוצה להאמין שלשם הולכים, ובאיזו מידה המודיעין שבוי בתוך הדבר הזה ופועל כדי לְצַוֵּת, כמעט בלי להרגיש את הרצון המדיני של כל הדבר הזה שמושך לכיוון מסוים או שהמודיעין קם ואומר 'לא'. אבל אותם אנשים בתוך המודיעין, אולי קטנים, שאמרו: 'לא! התהלכה הולכת למקומות אחרים!' מושתקים. לא כי אמרו פקודה להשתיק. הם מושתקים כי הם לא מתגברים על המערכת. לא רק קולות קטנים שאומרים 'חבר'ה, חבר'ה, הנה כאן מעבר לתעלה קורים דברים שזה כבר הרגע האחרון'. אני מדבר על קולות שמנתחים ברמה יותר אסטרטגית, יותר ארוכת טווח. שגם הם לא באו ואמרו 'חבר'ה, אם זה לא יקרה השנה זה יקרה עוד שנתיים'. אבל אם זה יקרה עוד שנתיים למה לקצר את הגיוס? ולמה להשקיע פחות משאבים בביטחון? אה, כי אם צריך להשקיע יותר משאבים בביטחון, כפי שידרוש הצבא, אז זה הולך על חשבון משהו אחר. אז צריך להתארגן אחרת בכל הראייה המקיפה של העולם המדיני שאנחנו חיים בתוכו: גם הרמטכ"ל דרו קיבל על עצמו בלית בררה ב-1972 את הקיצוץ, את הקיצוץ של השירות. חטיבת השריון 188 שבזמן המלחמה עצרה את הסורים והתרסקה היתה מיועדת לצאת מהסדר כ [סדר כוחות]. תבינו מה קרה פה. אילו ההתקפה היתה מתרחשת כעבור חצי שנה לא היה הכוח הזה. אני לא רוצה לחשוב בכלל על אפשרות כזו. אם חוזרים על אותו תסריט מדויק, תחשבו שאין חטיבה 188 ובסדר כ חסר עוד גודר תותחנים אחד ועוד משהו כזה במקום אחר. אני יכול לתת את הרשימה, והיא ישנה היום, והציבור כבר יכול לראות אותה. מה היה קורה אז?

אילת: בשלב זה היינו רוצים לדבר אתך על השנים שאחרי מלחמת יום הכיפורים, על תקופת כהונתך בתפקיד קצין חינוך ראשי. קודם כול, האם תוכל לספר לנו ממה נובעת הבחירה שלך לעבור לתפקיד בתחום החינוך?

אבנר שלו: קרה לי מה שקורה להרבה אנשים בחיים. אני מניח שיש אנשים שיודעים בדיוק מה הם רוצים לעשות והם חותרים למטרה: 'אני רוצה להיות רופא מנתח, ושום דבר לא יזיז אותי מהמטרה'. אבל הרבה מאוד אנשים

מתפתחים בחיים לכיוונים שהם מנווטים אליהם כמעט במקרה. זאת האמת בנוגע להרבה אנשים. אני חושב שאני הגעתי לשירות יותר ארוך בצבא קצת במקרה. כי אני גמרתי תפקידים מסוימים, האחרון בהם היה מדריך בקורס קצינים. חופי [יצחק (חקה) חופי], שבזמן מלחמת יום הכיפורים היה אלוף פיקוד צפון ואחר כך ראש המוסד, היה אז מפקד בה"ד 1 [בית ספר לקצינים] וסיפרתי לו שכשאשתחרר אני מתכוון ללכת ללמוד משפטים או היסטוריה ומשפטים. והוא אמר 'לא, אתה תשרת בצבא'. הכול היה סיג ושיח של מקרה. אני אהבתי מאוד את השירות בצבא, רציתי לעשות עוד תפקיד אחד או שניים ואמרתי 'בסדר, אעשה עוד תפקיד ועוד תפקיד ואצא'. אז הוא אמר 'אתה יודע, התחילה תכנית של לימודים על חשבון הצבא'. בהתחלה אמרתי 'מה פתאום', אבל אחר כך החלטתי לקבל את ההצעה והלכתי ללמוד בזמן הצבא. היינו איזה שלושה-ארבעה, אמיר דרורי זיכרונו לברכה,⁴⁷ גם חבר'ה צעירים מכיוון שאז הצבא שינה את המדיניות. עד אז רק אלופי משנה לקראת שחרור קיבלו אפשרות ללמוד בזמן הצבא.

ואז הצבא הטח אותי לאן שהוא רצה, ואני ויתרתי בעניין הזה, אבל כשחזרתי לצבא הם עשו מעשה שלא יעשה. הם הפרו את ההבטחות גם בכמות השנים שהיינו צריכים לחתום, והם פתאום שלחו אותי בניגוד להסכמים לבה"ד 1 להיות קצין חינוך. לא רציתי, מרדתי ורציתי להשתחרר מהצבא והיתה בהתדיינות חריפה מאוד. בזמן ההתדיינות הזאת כבר הגעתי לבה"ד 1. מפקד בה"ד 1 אז היה איש משכמו ומעלה, מאיר פעיל. הוא היה אחד ה'מנטורים' שלי והוא בנה אותי והוא אחת התשובות לשאלה שלכם. הוא הגיע אחרי מפקד קודם כשבה"ד 1 היה בסוג של משבר בעקבות דוח פסיכולוגי-סוציולוגי של מערכת חיצונית שאמרה שהתוצר של הבוגרים של בה"ד 1 לא מספיק טוב. הם לא מספיק טובים. ואני עושה בהכללה, ואני לא מציין שמות כי אני לא הולך לפתוח את הפרשיות האלה. הרמטכ"ל רבין, שרצה שינוי גדול, לקח איש שנחשב למרדן ושונה וביקורתי מאוד ומדבר גלוי בכל דבר – מאיר פעיל – והציב אותו להיות מפקד בה"ד 1. כשבא מאירק'ה פעיל לבה"ד 1 הוא התכוון בין היתר לשנות שינוי של ממש. אז הוא תפס אותי, אני לא יודע איך, ואמר לי 'אתה תהיה לצדי כשעושים את הדבר הזה', והפך אותי לכלי.

זה היה מאבק אישי. אמרתי לו שנשארתי בצבא לא בשביל זה. אני נשארתי בצבא כדי לעשות עוד שני תפקידים בסדר וללכת הביתה. והוא אמר לי 'בסדר',

47 אמיר דרורי – מח"ט [מפקד חטיבת] גולני במלחמת יום הכיפורים. נפצע בניסיון השני לכיבוש החרמון. לאחר מכן שירת כאלוף בצה"ל, ראש אג"ם וסגן הרמטכ"ל. מייסד רשות העתיקות ומנהלה הראשון. נפטר ב-2005.

ואז הוסכם, עם סיכום כתוב של הרמטכ"ל רבין, שאני אעשה חלק מהתקופה כמפקד מחלקה בבה"ד 1, מקביל למ"פ (מפקד פלוגה), ועוד כמה תפקידים כאלה ושאצא לכל הפעילות המבצעית, זה היה חידוש שהטילו על הקצינים של בה"ד 1, ואהיה גם קצין החינוך (של בה"ד 1) ואחרי זה אוצב בחזרה ביחידת שדה. היה לי סיכום כללי שאלך לצנחנים.

מאירק'ה עשה מהפכה נוקבת בחינוך ועד היום היא מחלחלת לתוך הצבא הסדיר. הוא הפך אותי לכלי שמבצע את זה וגם הדריך אותי, גם אני תרמתי את תרומתי ונוצרה מהפכה בחינוך שעמדה בחיכוך גדול מול טליק וישראל טל, שהיה אז מפקד גייסות השריון. מאירק'ה דיבר על משמעת עצמית, על החרדה של מוטיבציה להפוך כל קצין צעיר, סג"מ (סגן משנה), לראש גדול וחושב ובעל אחריות מלאה ומקיפה. זאת היתה הפילוסופיה שלו בחינוך, והוא האמין בה בכל לבו, ומתוקף אישיותי וטבעי גם אני האמנתי. תפיסת העולם שלו התאימה לי. אני חי"רניק, אני לא טנקיסט, העולם הזה הטכנולוגי של הטנקים של השריונים היה שונה מאוד מהעולם שלנו מבחינה מנטלית. והיה מאבק גדול שהגיע בנקודות מסוימות להכרעה של הרמטכ"ל בין מאירק'ה לטליק. אני, כמובן, עמדתי בצד של מאירק'ה.

כשסיימתי את התפקיד שם ועמדתי להצטרף לחטיבת הצנחנים באה המתניחות ופרצה מלחמת ששת הימים. אני חושב שסילקו או הדיחו את קצין החינוך שבא אחריי כי הציפייה מקצין חינוך אז היתה שהוא יהיה במעמד חזק מאוד ליד מפקד הבסיס, וזה היה טרגי. מפקד הבסיס היה אז יהודי יקר בשם שלמה אלטון. מאוחר יותר הוא נהרג בעזה.⁴⁸ בעקבות הדחת קצין החינוך רבין הסכים לתת לאלטון פתרון לטווח קצר, הוציא אותי מחטיבת הצנחנים והחזיר אותי לבה"ד 1 לחודשיים עד שימצאו אדם מתאים. אמרו לי 'תהיה קצין החינוך של בה"ד 1 כי אנחנו לא מוכנים לוותר על העצמה האדירה שמאירק'ה בנה לתפקיד הזה'.

וכך הדברים התגלגלו. כשהייתי שם עמדה לפרוץ מלחמת ששת הימים, ואז הצטרפתי לחטיבת הצנחנים. רפול (רפאל איתן) היה מפקד החטיבה והוא שאל אותי 'מה מעשיך כאן?' ואני אמרתי 'אני לא יודע, אני באתי להילחם כאן. תגיד לי איפה אתה צריך אותי'. אז היה עודף קצינים והיו הרבה קצינים שצוותו לחטיבות, אז אמרתי לו 'אתה יודע מה, עכשיו בימים לפני המלחמה אני אהיה

48 שלמה אלטון – היה מח"ט גולני, ובתקופה שלפני מלחמת ששת הימים היה מפקד בה"ד 1 ומח"ט בחטיבת מילואים בחירום. במלחמה לחם בחלק הדרומי של עזה, שם נפגע קשה ולאחר מכן מת מפצעיו.

כאילו קצין החינוך של החטיבה, בזמן הלחימה אני אהיה לצד אחד המ"פ ואם חס וחלילה הוא ייפגע אני אקבל פיקוד'. והוא הסכים.

אני הלכתי לגדוד 50. טיבי (טובה) (טיבי) שפירא] היה אז מפקד הגדוד. אני עבדתי אתו. הכול היה בנוי על היכרות ואמון, והציוד שלי היה שם ואני צננתי לאחת הפלוגות עם מ"פ אחד, הסמ"פ היום ידוע, אחר כך נהיה אלוף. והייתי כאילו לצד רפול בתקופת המתיחות שלפני המלחמה. ופרצה המלחמה ולחמתי עם הפלוגה הזאת בפתחת רפיח ונפצעתי, והיתר כאילו היסטוריה כי אחרי הדבר הזה, כשיצאתי מהצבא, בא אליי הצבא בכוח ואמר 'לא, עכשו אתה נשאר עוד תפקיד בחינוך'. ואני לא התכוונתי, ככה הדברים קורים.

ואז מינו אותי – גם דבר שקשה היה לעמוד נגדו, כי דברים מתגלגלים – למפקד המדרשה הצבאית בירושלים, שהכפילה את עצמה מכיוון שסגרו את המכללה לביטחון לאומי⁴⁹ ואז כל ה־'facilities' [המתקנים] ניתנו לחינוך, וזאת היתה אווירה של אחרי מלחמת 1967, שהיא באמת היתה אווירה של התייהרות, של שיכרון מסוים. לאחר מכן קיבלתי עוד תפקיד מאוד מפתה ומכריע – להיות ממונה על הסברה בצה"ל מטעם מפקדת קצין חינוך ראשי. אחרי התפקיד אצל הרמטכ"ל נפתחו בפניי אפשרויות, והייתי בצומת חשוב. התלבטתי מה לעשות. ראיתי את עצמי, ועד היום אני רואה את עצמי במידה רבה, כמי שמתבונן באנשים צעירים בישראל ולומד את התהליכים המתקיימים בהם – האידאולוגיות, דרכי החשיבה, דרכי ההבעה – כמי שעוסק בחינוך הגיל הזה של מה שנקרא 'מתבגרים יוצאי צבא', ולכן האזנתי בקשב רב למה שהם אומרים, למה שהם כותבים. קיימתי אתם אינ-סוף פגישות בעניין הזה, והיה נדמה לי שאני קורא את הזרמים, לאן הדברים הולכים, וראיתי שאנחנו ברגע של משבר. זאת היתה הסתכלות אחרת על כל הגל שנוצר אחרי 1967, שגבולות הכוח הגיעו במלחמת יום הכיפורים לאיזה צומת חריף מאוד, עם הרבה מאוד קרבנות, על כל מה שמשמע מכך. השאלה היא אם תגובת הנגד תהיה קשה מדי ומטעה או איך בונים אמון מחדש בעצמנו, בתוכנו.

אחרי 1973 שוב עמדנו בצומת. ב־1967 אני הייתי מהאנשים שהיו באותו שיכרון של ירושלים, של פתיחת המרחבים, של הגדה, של המפגש המחודש עם נופי מולדת, ארץ ישראל, וגם תהליכים שקרו בתוך הצבא. אני עמדתי אז בתוך

49 המכללה לביטחון לאומי נועדה לקיים לימודים ברמה אקדמית בנושאים מדיניים-צבאיים עבור בכירי מערכת הביטחון והממשל האזרחי. המכללה הוקמה ב־1963, אך נסגרה בתוך זמן קצר ב־1967 בעקבות המלצת ועדה בראשות יגאל ידין. המכללה נפתחה שוב ב־1977 כחלק מיישום לקחי מלחמת יום הכיפורים.

תהליך, אבל הוא היה כמו שיטפון. אני לא נסחפתי לתוכו, אבל כן הייתי צריך להיות חלק ממנו. זאת היתה תקופת האלבומים, החטיבות והגדודים באו לייצר את האלבומים האלה של אחרי מלחמת ששת הימים. זה לקח שנתיים-שלוש אחרי זה, והם כולם באו אלינו לחינוך כי לנו היו קצת אמצעים, והיה לנו צוות גדול של אנשי מילואים לכתובה.

צריך לזכור שבאותה תקופה פרצה מלחמת ההתשה, ואני הייתי בחזית של המאבק במלחמת ההתשה. ליווייתי אותה בהתמודדות בתוך הצבא, בין המלחמות, אני כתבתי את ההיסטוריה שלה, ניסיתי לארגן אותה כי מישוהו החניף לבר-לב ורצה להוציא אלבום מלחמת ההתשה. זה היה טבעי שיטילו את זה עליי, 'נוסף לכל הדברים, תעשה את זה אתה'. הוצאתי את כל החומרים שהנחו אותם לתת לי, זה היה פתוח לגמרי, וניסיתי עם עוד בחור שעבד אתי בשיטתיות לראות מה היה. זה יותר משנתיים של אי-סוף פעולות. האם יש כאן איוושהי שיטה? האם יש כאן איזו זרימה או שזה רק נדמה? ועשינו סדר בעניין הזה.

זאת היתה תקופה מרתקת בחיים הישראליים, אבל היא נבלעה ברעש, בהמולה של מלחמת יום הכיפורים. תחשבו על התקופה הזאת וכמה שחיו חיים רגילים לגמרי בתל אביב, אבל כל בוקר עולים לאיזה מטוס ויורדים לסיני, שם היתה חזית, כל יום לחמו. השניות הזאת היתה מאוד פרובלמטית בהוויה של החברה הישראלית. ועדיין אני שואל את השאלה על רקע זה – איזו מדיניות הממשלות קבעו עד 1973? להגיע להסדר? לא להגיע? עד שהגענו למצב של עליונות וסוג של הכרעה במלחמת ההתשה, אז הגיעו להסדר ואז קידמו את הטילים אחרי ההסדר.

אחרי 1973 היה ברור לי שאנחנו עומדים קודם כול לפני אתגר אדיר של בנייה מחדש של אמון בעצמנו ובצבא, ושל הבנה לאן הדברים המדיניים ילכו. חשבתי ואמרתי שאני חוזר לחינוך בתקווה שיתנו לי איזו תקופה להיות קצין חינוך ראשי – מה שלא היה ברור לי בוודאות כי חשבתי שכבר אז התגנבו רסיסים פוליטיים, אף פעם לא הייתי קשור לעניינים פוליטיים: לא חבר במפלגה, לא חבר בשום קבוצה פוליטית. אני גאה מאוד שבצה"ל הצלחנו לנווט בצורה מאוזנת את כל הדעות וההשקפות שאפיינו את החיילים והיינו צריכים להתמודד בהסברה האינטנסיבית ובכלי ההסברה הרבים שפיתחנו, עם מגוון הדעות, ולא להביא רק את דעת הממשלה או דעה אחת... ואני חושב שעשינו את זה פתוח וביקורתי מאוד.

אורן: איך הצלחתם לבנות את האמון מחדש בתקופתך בתפקיד קצין חינוך ראשי?

אבנר שלו: קודם כול פעלנו לפתוח את המקורות על מלחמת יום הכיפורים: את הסיפור של היחידות, הלחימה של היחידות ומה שקרה ביחידות. בנוסף, אני חושב שמוטה גור⁵⁰ תרם לאווירה של פתיחות. מוטה היה אדם פתוח, הוא גם הביע אמון עצום בצבא, הוא לא היה מהאנשים שאמרו 'מה הם עשו כאן כל החברה האלה לפני?' הוא עבד בשיטתיות.

אני חושב שהוא לא היה בקליקה של דדו, להפך, דדו קצת דפק אותו כשהוא היה בפיקוד צפון, ולמרות זה מוטה, שלמד את המלחמה כמה שלמד, אמר 'דדו היה מצביא, היה מסודר, הצבא היה בנקודות מסוימות הרבה יותר בסדר ממה שמצטייר, ובנקודות אחרות הוא היה לא בסדר, וצריך לטפל בנקודות האלה בלי לאבד את מה שכן טוב'. אני חושב שהוא פעל הרבה מאוד לעשייה הזאת. אני השתדלתי בעבודת החינוך להתקרב ליחידות, להשתתף בתרגילים רבים, לבטא את היכולות ההולכות ונבנות של היחידות ואת ההישגים המקצועיים שלהם, לוודא שזה יגיע לכלל החיילים ויסופר.

אלה היו הכלים גם מול התהליכים הפוליטיים המהפכניים כי ב־1977 היה מהפך, הליכוד עלה לשלטון, ואחרי זה בא ההסכם עם מצרים. מה היה ההסכם הזה: הוא הולך לשלום? לא הולך לשלום? איזה שלום? מה באמת קורה שם? לא ברור. חגגנו את השלום הדרמטי, את ההסכם שבגין חתם, וניסיתי לעקוב אחרי הדברים האלה. בתקופה הזאת הלך ונבנה אמון מחודש של האנשים הצעירים, של הלוחמים, של הדרג הצעיר ושל הפיקוד ביכולות של צה"ל במידה רבה מאוד. עם זה, אני חושב שהפוליטיקה תמיד היתה באיזשהו מקום יותר חזקה בדברים העמוקים יותר, ולא יכולנו להגיע לבריורים עמוקים יותר של המשמעות של המלחמה, ואני אומר את זה בכנות.

החלוקה היא זאת: אנחנו עסקנו ברבדים של תפקוד הכוח, של ארגון הכוח, של המורל של הכוח, של האמון של היחידות ביכולת שלנו להשיג יעדים. אבל בשאלות האסטרטגיות העמוקות האלה של החברה הישראלית והפוליטיקה שמתחוללת בתוכה, לא התקיים דיון נוקב, במידה מסוימת אולי בגלל דוח אגרנט – לכאורה העניינים היו מסודרים והיה דוח אגרנט. עם זאת, חילופי השלטון שטלטלו את החברה הישראלית, בטאו כוחות חדשים לגמרי בזירה הפוליטית. מבחינה חברתית ניסה בגין לעשות את התכניות הגדולות. ואילו לגבי בעניין השלום עם מצרים לא הצלחנו לעבד יותר לעומק את המשמעות של המלחמה, אלא רק עד רבדים מסוימים.

50 מוטה גור מונה לרמטכ"ל לאחר פרישתו של דוד אלעזר בעקבות פרסום דו"ח הביניים של ועדת אגרנט. גור כיהן בתפקיד בשנים 1974-1978.

אורן: מה המשמעות שאתה מייחס למלחמה הזאת? מה הלקחים שאתה הפקת ממנה שלדעתך החברה הישראלית לא הפיקה וראוי שתפיק?

אבנר שלו: אני חושב שהמלחמה הזאת היתה צריכה להביא לדיון עמוק יותר בנוגע לגבולות הכוח של מדינת ישראל ולהחלטה קשה מאוד בעניין יעדי היסוד של המדינה והכרעה כבר בשלב זה מה סדר העדיפויות. אם רוצים את זה וגם את זה וגם את זה, אז מה המחיר? כמה כוח נחוץ כדי להשיג את כל היעדים? אין מצב שאפשר להשיג את הכול. אין מצב! והמלחמה הוכיחה את זה. לא צריך להתעסק רק בשאלות למה לא היה מודיעין בימים האחרונים שלפני פרוץ המלחמה, ולמה זה אמר לזה. כן, אלה דברים חשובים, אלה דברים שנותחו, אבל מעבר לזה בואו נראה. זה מתחיל היום קצת לעלות לדיון הציבורי בישראל – מה יהיו התהליכים הגדולים? התהליך המדיני מול התהליך הכלכלי, העדיפויות העמוקות הלאומיות. נניח שאנחנו רוצים ארץ ישראל שלמה מתוך תפיסה אידאולוגית, מה זה אומר מבחינת היכולות של בניין כוח לאומי? איזה מאמץ לאומי זה דורש? האם אפשר להשיג אותו או לא? באיזו מידה ניתן להשיג אותו? על מה צריך לוותר? איזו קדימות צריכה להיות? איזה סוג של כוח צריך לבנות? בזה לא עסקו מספיק. אפשר למצוא לכל היותר מחקרים אחדים.

אחרי שעזבתי את תפקיד קצין חינוך ראשי ורציתי להשתחרר. שר הביטחון עזר ויצמן לא נתן לי להשתחרר, בגלל סוג של כימיה בינינו. ואני אמרתי 'עזר, אני הייתי כל כך בשל ואין לי שום קמצוץ של בעיה – היה לי שירות מדהים', כך זה קרה. הייתי איש צעיר, הכול עשיתי מהר, ורציתי לצאת החוצה (מהצבא) ולראות מה אני עושה. והוא לא נתן לי. הוא רצה שאני אהיה דובר צה"ל, אני לא רציתי. נתתי תשובה שלילית. ויתרתי על התפקיד כי לא הסתדרתי כל כך עם רפול, לא האמנתי במה שהוא עושה. עזר אמר לי 'אבנר, אין בעיה', רפול קרא לי פעם-פעמיים ואמר 'אבנר, אנחנו נסתדר מצוין', ואני התלבטתי מאוד והשבתי בשלילה, עזר הציע לי תפקיד אחר שהוא בסדר גמור. כך הגעתי למכללה לביטחון לאומי. מנדי [מנחם מרון],⁵¹ המפקד של המכללה לביטחון

51 מנחם (מנדי) מרון – לפני הקמת המדינה שימש מפקד אזור בארגון ההגנה. עם הקמתו של צה"ל התגייס לשורותיו ומילא תפקידים רבים ב-35 שנות שירותו הצבאי. בין השאר היה ראש לשכת הרמטכ"ל חיים לסקוב (1958-1960), קצין השריון הראשי (1967), מפקד אוגדה 252 (1973) ומפקד אוגדה 319 (1974). בשנת 1977 מונה למפקד המכללה לביטחון לאומי, ובשנים 1980-1983 שימש נספח צה"ל בארצות הברית. ב-1983 פרש מצה"ל בדרגת אלוף, ובשנים 1983-1986 שימש מנכ"ל משרד הביטחון. היה ממניחי היסוד לתורת חיל השריון בצה"ל.

לאומי, רצה מאוד שאני אבוא. באתי טרי עם יכולת התבוננות בחוליה המקשרת בין הדרג המדיני לדרג הצבאי. זה היה ניסיון אדיר. עבדנו אז לפי זירות, כל אחד היה ממונה על זירה, ואני התנדבתי לקחת את מה שנקרא 'הזירה הפנימית', ולבחון לאן אנחנו הולכים בטווח הארוך מאוד ומהם התהליכים שישפיעו על השאלות האלה שרציתי לשאול.

אורן: הזירה הפנימית, זאת אומרת עם הפלסטינאים?

אבנר שלו: לא, מה פתאום. החברה הישראלית. החברה הישראלית על כל רכיביה והכוחות המשפיעים בה. במכללה לביטחון לאומי ניתחנו את הכוחות המעצבים והמשפיעים בטווח הארוך בכל אחד מן המעגלים שבונים את המכלול של הכוח בראייה כללית. באותה עת גם המכללה חידשה את כוחה והאמינו שהתוצרים של המחקר שלה והעבודה שלה יזיזו את הדרגים הצבאיים והמדיניים – וזה לא קרה בדיועבד. היה הסוציולוג האדיר משה ליסק, ידוע מאוד – אני חושב שהיה גם איש מילואים – ואנחנו צוותנו יחד, הכרנו והקמנו צוות עבודה. העלינו את הדילמות היסודיות ביותר שהיום צועקות לשמים: לאן הדברים הולכים? זאת אומרת, לאן צריך ללכת? להכרעה כזאת או אחרת בעניין של הסכסוך. וגם הרבה מעבר לזה: מהם הכוחות שמושכים החוצה את הקוהרנטיות של החברה הישראלית ובעצם שוברים אותה באמצע ולא מאפשרים לה להתחבר על כמה יעדים מוסכמים? החברה עלולה להישבר באמצע ולא להגיע לעדיפות עד היום שלא תהיה קיימת עוד, אלה אומרים ככה ואלה אומרים ככה והחברה נשברת מבפנים, ואז השסעים האלה הולכים ומתגברים ומחלישים מאוד את החברה הישראלית. ניתחנו הרבה את הרכיב החרדי – לאן הוא מושך? את ערביי ישראל – לאן הם מושכים? ובאיזושהי מידה גם את הסכסוך הישראלי-פלסטיני. כתבנו את כל מה שקורה היום, ממש. חשבנו שאם לא ניכנס לדבר הזה בהדרגתיות, ניחלש. וזה סוג של דיון שכנראה פוליטיקה בכל העולם לא מאפשרת לו להתקיים.

אורן: זה מעניין לראות שדווקא היום הדיונים בנושאים האלה רציניים יותר מבעבר.

אבנר שלו: אולי, אולי. קשה לי כרגע להשוות, אבל הם בולטים מכיוון שהחברה הישראלית חיה הרבה מאוד שנים בלי יכולת להתחבר, הכוח של החברה... ודאי עד 1973, במידה רבה מאוד, היה ליבה של מה שקראו אז קונצנזוס של כמה מטרות משותפות, ומ-1967 הן הלכו ונסדקו ונקרעו ונפרדו, ואז נותרו 'יבשות' שונות בחברה שלא מגיעות לחיבור עמוק. אני לא מדבר על פוליטיקה קטנה

של מפלגה כזאת או אחרת. זאת שאלה מכרעת שהחברה הישראלית, בעצמות הגדולות שלה, צריכה לנסות להגיע לסוג חדש של קונצנזוס. אלה המטרות היסודיות, שהמרכז מסכים עליהן, ועליהן בונים את הכוח. אם מגיעים לזה יש סיכוי להתחזק.

אורן: בתקופת בן-גוריון והרבה מאוד שנים אחר כך הצבא היה צבא עם והיום הסוגיה של 'השוויון בנטל' עולה מחדש. השאלה היא מה אתה חושב על הסוגיה הזאת, האם העיסוק בה יכול לסייע לאיחוי הקרעים או שמא הוא עלול להחריף את הקיטוב החברתי ואת השסע הדתי-חילוני? איך לדעתך נכון לנהוג?

אבנר שלו: אני אתחיל מהסוף. אני אחד האנשים שאומרים שאם לא יגיעו בטווח הארוך להבנות בתחום הזה, אנחנו הולכים להרס של החברה שלנו והרס החברה לא יאפשר לנו להוציא את העצמות המצטברות של מדינת ישראל, של החברה הישראלית. אם לא נהיה חברה עם עצמה, לא נוכל להתקיים באזור העוין הזה. אלו שאלות קיומיות, הן כבודת משקל ואי אפשר להתעלם מהן. בנוסף אגיד שאנחנו בשום אופן, לפי אמונתי העמוקה, לא יכולים לחיות על צבא שהוא צבא מקצועי של אנשי מקצוע. יש בשוליים דיבורים כאלה, אני חושב שהם הזויים, לא אחראיים.

אורן: ברק דיבר על זה, לא? על צבא קטן וחכם.

אבנר שלו: יש דיבורים כאלה ויש אחרים. אני רחוק מפוליטיקה. אני חושב שהיום בתפקידי וגם בתפקידי הקודמים הצלחתי לסגל לעצמי את היכולת הזאת. אני חי בתוך כל הקשת, ובעבודתי ביד ושם אני נאבק מאבק עמוק נגד כל פוליטיזציה של זיכרון השואה, זה עולם שלם בפני עצמו. אני חושב שאחת ההצלחות המכריעות שלנו ביד ושם היא ביטול כל המגמות והניסיונות להכניס פוליטיקה לתוך הזיכרון של השואה, וודאי השימוש ביד ושם כמנוף פוליטי כזה או אחר. מקצה אל קצה, מחרדים עד שמאל קיצוני, מרגישים שיד ושם, בעיקרו של דבר מבטא מפגש...

אורן: אנחנו נדבר בנפרד על יד ושם, בוא נחזור לשאלה של השוויון בנטל.

אבנר שלו: אני שמעתי לפני כמה ימים פוליטיקאי חרדי, והיה ברור לי שזה יהיה הקו של הטיעון הדמגוגי, שאומר 'אנחנו גם בעד ביטול שירות החובה של החילונים, לא רק של החרדים, כולם, וישרת רק מי שרוצה ויקבל תגמול הגון' ככה שיהיה מין שוויון כזה: כולם לא ישרתו ויבוא נס מן השמים ויסדר את העניינים. יהיה כאן צבא מקצועי, בלי להגיד את זה, מי שרוצה – יתגמלו אותו. זה הרס של מדינת ישראל, הרס של החברה שלנו.

אני חושב שהתפיסה של בן-גוריון שהצבא צריך להיות צבא העם היא עדיין מוסד בהוויה הישראלית לעשרות השנים שאני יכול להסתכל קדימה. אני לא יודע מה יהיה כאן בעוד מאה שנה. אומר לכם ברצינות שקראתי בשיטתיות את כל מה שכתבו חווי העתידות למיניהם, את כל ההפתעות הגדולות בצבאות בעולם אף אחד לא חזה, את הדרך של חברות גדולות בעולם אף אחד לא חזה. כנראה רוח האדם וההתפתחויות חזקות מכל החוזים למיניהם.

מה שאני יודע להגיד זה שלעשרות השנים שאני רואה לפני צבא העם הוא יסוד קיומנו, צבא העם זאת אומרת שזה מביא לידי ביטוי את כל הרכיבים של החברה הישראלית, היהודית לפחות. היה רצוי למצוא דרכים לשלב גם את המיעוט הערבי, אבל ברור לי שכל עוד הקונפליקט סביב חי ופועם והמציאות היא כזאת אז הבנייה הזאת של מערכת שהיא בקונצנזוס ושמה צבא העם, כולם שותפים בדרך כזאת או אחרת בהגנת המדינה. זה חשוב, זאת נקודת המוצא שלי. אני יכול להתווכח עם טענות כמו 'לא צריך צבא כזה גדול', ו'לא כולם משרתים', נקודת המוצא שלי היא שכולם שותפים למאמץ הזה. צבא העם הכרחי. בן-גוריון הבין את הצורך להשאיר איזה פתח ללימודים לשיקום חיי הישיבות והעילויים של הישיבות ונתן פטורים במספרים קטנים, את מה שהתפתח מזה אתם מכירים.

אורן: זה התחיל ב-400...

אבנר שלו: זה התחיל ב-400. הוא נפרץ כשהליכווד עלה לשלטון, כשעזבו את המספרים וכל מי שרוצה לא משרת. ואז נוצר הזרם הגדול הזה שהולך ומכביד ומעיק על החברה הישראלית. אין לי ספק שהדיון בעניין הזה תורם, הוא לא גורם קיטוב, הוא לא גורם איבה. מנסים לטעון שזה גורם לשסע. זה לא נכון. ככל שהדיון נלהט, בכל המגזרים, במגזר החרדי, במגזר הדתי-ציוני ובמגזרים האחרים, כן ייטב לחברה הישראלית. והדיון הזה מתפתח, לדעתי הוא יביא לפתרון למצב הלא מאוזן הפוגע בלכידות מינימלית שנחוצה לחברה שלנו כדי לקיים את הסדר הזה שאני קורא לו צבא העם. לכן אני חושב שזה דיון חיובי, דיון פורה. איני רוצה לומר לך ואיני יודע מה הפתרון המעשי או הראלי. אם לא נעשה משהו עכשיו, אנחנו עלולים לאחזר. המערכות המטעות הן רבות, למשל כשאומרים 'אם תגייסו אותנו, תגרמו שסע בחברה הישראלית', 'for god's sake' [למען השם], מי גרם לשסע? אלו שלא משרתים או אלו שמבקשים עכשיו שישרתו? תחשבו רק על הנקודה הזאת.

זה מתחיל להיות דיון שיש בו דמגוגיה רבה מדי, מלל פוליטי רב מדי ומעט מדי שאלות יסודיות. הפוליטיקאים יודעים שזאת שאלת יסוד שצריכה פתרון.

הפוליטיקה לא מאפשרת להם להתמודד, והמחיר שהם צריכים לשלם למען התמודדות פוגע בקריירות הפוליטיות שלהם, לכן אנחנו רואים שהם משנים את דעתם כל הזמן.

לעומת זאת זיכרון שואה זה לא מוסד כזה שמתווכחים עליו פוליטית. מקובל להסכים עליו בתוך החברה הישראלית, יש בעניינו קונצנזוס גבוה מאוד. ואני רואה שאפשר לקיים את השיח בנושא השוויון בנטל. כי סהדי במרומים [אלוהים עדין] שלפני עשרים שנה בתוך הציבור החרדי עדיין היו כוחות פעילים שראו בציונים את האשמים בשואה. אפשר לראות עדיין את כל העלונים שמופצים בתיבות דואר עד היום, אבל הולכים ונכנסים לשוליים. ברוב הציבור החרדי אין כיום נכונות לשתף פעולה עם הטענה הזאת ללא צל של ספק. והנה עברו כך וכך שנים, היום יש לנו ביד ושם מדור חרדי. רבנים, מנהיגים של הציבור החרדי, רוצים לבוא אחרי שעות הפעילות של המוזאון עם הציבור שלהם ולראות. הם תומכים בנו – בחורים צעירים באים, שלא לדבר על הבנות, שבשיטתיות באות ללמוד אצלנו ואחר כך ללמד. הדברים הולכים ונפתחים, והשיח הזה מתקיים בצורה שהיה קשה להעלות על הדעת לפני עשר שנים. יש אפשרות לדבר, יש אפשרות להתחבר לדברים. אמנם בגלל הידברות ועבודה משותפת על זיכרון השואה, שהיא דיבור רעיוני, לא שולחים אנשים לשרת, שזה דבר שמשנה אורח חיים. אבל אני מאמין שיש אפשרות להידברות.

אורן: רצינו לשאול אותך גם על התקופה שלך כיושב ראש יד ושם, ועל התובנות שלך. מכיוון שהזמן קצר אשאל כמה שאלות: מה לדעתך הלקחים שהחברה הישראלית צריכה להפיק מהשואה? כיצד יש ללמד את השואה בבתי הספר? והאם היא צריכה להיות מרכזית בתהליך גיבוש הזהות הישראלית והציונית?

אבנר שלו: אתה שאלת שלוש-ארבע שאלות ענקיות, אז באמת זה פתח לשיחה של עוד שעתיים, ואני לא רוצה שהדברים יצאו מעוותים חס וחלילה. אני לא חושב, ואני אף פעם לא חשבתי שאפשר להפיק לקחים פשטניים מהשואה. המילה 'לקח' קצת מפחידה אותי. כשבאתי ליד ושם וגם לפני זה, השגחתי במגמה של הפקת לקחים כמעט פשטניים 'אה, אנשים בשואה רעבו, אז תגידו לחיילים – חסר לכם אוכל, אז מה?' זה לא לקח שואה.

דבר אחד ברור: השואה חיזקה מהותית את התפיסה הציונית שהקיום היהודי והיצירה היהודית יוכלו להמשיך ולהתקיים בעולם הזה שיש בו כללי משחק מסוימים של מדינת לאום, אני מקווה שהיא תמשיך להתקיים כך כי מתחילים להתעורר סימני שאלה. זאת המהפכה שהתחוללה בעולם, אם העם היהודי יקבל ריבונות על פיסת ארץ, ושם הוא יכול – וזה הדבר המכריע – לקבל אחריות

מלאה על חייו. בכל מקום וברוב התקופות שהעם היהודי חי בלא ריבונות העצמית מחוץ לארץ ישראל הוא חי בחברות מסוימות, גם אם בסימביוזה הכי טובה, כמו תור הזהב בספרד, עדיין לא היתה לעם היהודי אחריות מלאה על כל הרכיבים של חייו. הוא תמיד היה השכן. והתפיסה הזו, שקדמה הרבה לשואה הקימה את התנועה הלאומית היהודית הציונית, וקיבלה אישור עמוק מאוד בשואה. התפיסות הפוליטיות האחרות התרסקו לחלוטין, נעלמו כמעט, דוגמת הכוחות הפוליטיים הכי גדולים בפולין, מרכז אדיר. הרי אם תלכו ל-1880, רוב יהדות העולם חיה באירופה. יותר מ-85 אחוזים מהעם היהודי. אמנם התחולל גל ההגירה האדיר של יהדות אירופה לארצות הברית, אבל לפני שהגל הזה התחיל אזי רוב היהודים חיו בתוך אירופה ומיעוטם חיו בצרדים של האימפריה העות'מאנית, המזרח התיכון, צפון אפריקה וכו'. בתקופה שבין שתי המלחמות, הכוח הפוליטי הגדול ביותר היה לא ציוני, אנטי-ציוני – הבונד. ולכן לא כמו שצעירים חושבים, ואת זה צריך לצעוק בכל הכוח: השואה לא הקימה את מדינת ישראל! המדינה היא לא מתנה של אירופה ליהודים, זה עיוות היסטורי, שקר היסטורי אדיר, שצריך להבין אותו וצריך להנחיל אותו מכיוון שזה הגרעין של התעמולה האנטי-ישראלית. זה השקר שהפך לאמת פנימית של צעירים בעולם הפלסטיני והערבי-המוסלמי, הם חושבים שזה באמת המצב, שאירופה שחטה את היהודים וכתור פיצוי ונחמה נתנה להם את מדינת ישראל. אין שקר גדול מזה.

הייתי שמח שהדברים הבאים יופיעו בכתב העת כי זה דבר שהנוער שלנו צריך ללמוד ולהכיר. הבת שלי למדה פסיכולוגיה באוניברסיטת בן-גוריון. היא שמעה שיעור בתולדות הקולנוע, הרצאה פוליטית, לא היסטורית בכלל, ובאה אליי הביתה ואמרה לי 'תגיד לי, מה קרה כאן?' היא ידעה שאני בעל ידע רב בתולדות הציונות, מלחמת העצמאות וכך הלאה, וביקשה שאשב אתה ואסביר לה מה קרה. מה מלמדים אותה? עמדת פער עיניים מול הילדה שלי. פרופסור יקירה⁵² כתב בספר שלו: 'הדחיפה שלי לכתוב את הספר הייתה הבת שלי מהאוניברסיטה שבאה עם השאלות האלה, ואני רואה שהם לא יודעים כלום'. לכן – אני אומר שמדינת ישראל לא קמה בגלל השואה, היא לא תולדה של השואה, היא קמה בגלל התנועה הציונית וכל התהליך שהתחולל, השואה חיזקה את זאת. אבל בריטניה עשתה כל מה שהיא יכלה כדי להכשיל את הקמת המדינה, וארצות הברית היססה עד הרגע האחרון.

52 פרופ' אלחנן יקירה – מראשי החוג לפילוסופיה באוניברסיטה העברית בירושלים. כתב את הספר פוסט-ציונות, פוסט-שואה: שלושה פרקים על הכחשה, השכחה ושליטת ישראל, עם עובד, תל אביב 2006.

אילו לקחים אחרים יש? אני חושב שאין לקחים, יש משמעויות, ואת המשמעויות הציבור יכול לבחון. בעיניי המשמעות הכי עמוקה היא האחריות של הדורות שלנו לחזור ולבנות את החברה היהודית, על כל הפתיחות שלה והזרמים שלה ולא באורח מונוליתי. בתוך הזרימה הזאת של חברה ריבונית, אחראית אחריות כוללת על החיים שלה ומבינה שהאחריות שלנו, בגלל השואה, בגלל החורבן, בגלל ההרס היא להמשיך לטוות את הרכיבים המרכזיים של החיים היהודיים ביצירה האמונית, התרבותית, הספרותית. זה מצטבר לסך כל הערכים שמאפיינים את ההיסטוריה והמורשת היהודית. לכן יש לנו אחריות עצומה לקיים אותה. אני חושב שזה מול השבר הזה של ההרס של מרכזי החיים היהודיים באירופה ומול ההתכוללות העצומה שאנחנו רואים מנגד במרכזים אחרים של החיים היהודיים.

בעיניי זאת המשמעות הכי גדולה של השואה. הכי טוב לעשות את זה על ידי התחברות, על ידי דיבור, ולא על ידי פילוג. הרי היהודים הם עם כזה שתמיד מתווכח, שמפלג את עצמו. אם אין מרדנות יצירתית כזו, כמעט אין יהדות. צריך למצוא את המקום שיכול להכיל את ריבוי הדעות, ריבוי הגוונים ועדיין לשמור על המכנים המשותפים שאנחנו הולכים ומאבדים. לא הציונות גרמה חילון. הרי זה nonsense [שטויות]. זה אחד התהליכים שנוצרו מתוך הקשר בין המודרנה ובין ההתמודדות שלה עם חיינו של העם היהודי.

אני חושב שהאחריות היא הלקח הגדול של השואה, אותה אחריות שאנחנו צריכים לקבל על עצמנו, ובתוך האחריות הזאת אנחנו, חלקים של הציבור, צריכים לפרש לעצמנו איך אנחנו מתמודדים ומה המשמעות של ההתמודדות. הלקח הוא גם לא לקח ציוני מוחלט. אם באה ילדה ממלבורן שבאוסטרליה והיא בת לניצולי שואה ורוצה לחיות חיים יהודיים מלאים במלבורן, אני לא יכול להגיד לה שהיא פועלת נגד התפיסה שלי. היה לי ויכוח עם פוליטיקאי שאמר לי 'תגיד לה שרק בישראל אפשר לקיים חיים יהודיים'. אני לא יכול להגיד את זה. זו לא אמת. האחריות היא לקיים חיים יהודיים אחרי השואה ולהמשיך את היצירה היהודית הזאת בתוך המסגרות. אני רואה בה את משמעות הכי נוקבת מעבר לדבר הראשון שאמרתי, ובתוך זה יש מרחב גדול.

יותר מזה, אני חושב שאנחנו צריכים לפתח את הכלים. אני מאמין בחינוך. אני מאמין שהחינוך לא יתקיים ותודעה של ממש לא תתקיים בלי עבודה עמוקה ויסודית. אני חושב שהתודעה הזאת תפתח לא רק על בסיס לימוד ההיסטוריה והמחקר ההיסטורי, הבונה את השלד הראשוני של ההבנה. בלי המחקר ההיסטורי אנחנו לא יודעים מה היה שם בכלל. הוא צריך להמשיך ולהתפתח ולחתור בשיטתיות לחקר האמת בצורה הכי אוניברסיטאית, שאינה

מוטה. את הזיכרון הזה מתקפים מכל הכיוונים זרמים פוליטיים וגם זרמים של רוח התקופה ושל פוסט-מודרניות. זה מרתק, אבל אני חושב שהתודעה הזאת צריכה לעבור אל תחום, מה שאני קורא – היצירה התרבותית.

אני חושב שתודעה מתקיימת רק אם יש מעבר מהידע ההיסטורי לתוך המערכות הבונות תרבות שבונות ערכים. זאת התחושה העמוקה שלי. כאן אני קצת הולך בעקבות פרופסור ירושלמי בספר שלו זכור,⁵³ שהוא פנינה וספר יסוד בעניין הזה, הוא מנתח את התהליכים כהיסטוריון ואומר 'אנחנו ההיסטוריונים קצרה ידינו לעורר את התנועה הציונית. כוחות תרבותיים, יצירה ספרותית בעיקר, תרמו תרומה הרבה יותר עמוקה'.

אני חושב שזה קורה. אני חושב שהיצירה התרבותית הספרותית קולנועית והאחרת חשובה מאוד בהתמודדות עם הנושאים האלה. צריך להיות מולטי-דיסציפלינריים, לחבר בין כל הדיסציפלינות של היצירה האנושית. בלי זה אי אפשר, ורק בעזרתן אפשר להגיע למצב כזה שאיש צעיר יחשוב במונחים של סיפורים, קטעים, שנלקחים מתוך ההיסטוריה של השואה שנוגעים גם בו אישית או שהוא יכול להתחבר דרך הממד האישי. לכן אני מאמין שהתעסקות ברובד האישי-הסיפורי קריטית לתהליכים האלו. ואני אומר היום בהסתייגות, בצער אפילו, שמתוך הלימוד שלנו יש מערכת שלמה של מחקר שעד היום אומרת שהיחס לזיכרון השואה הפך אולי כמעט למוקד יחיד של הזדהות כוללת מקיר לקיר קונצנזואלית בחברה הישראלית. ולכן זה נותן עצמה אדירה והבניה של זהות משותפת. אולי יותר חזק ממה שהיה אפשר לחשוב. כשאתה רואה את המחקרים האלה אתה לפעמים נבהל מהעצמה של ההזדהות עם זיכרון השואה כרכיב זהות יחיד של האדם ושל החברה, גם בתחום האמוני. אתה קורא מחקרים שאנשים שומרי מסורת או אנשים מאמינים גם בתוך הציונות הדתית (אני לא יודע בנוגע לחרדים) שאומרים 'כן, ערכים שבאים מהשואה יותר חשובים מאיזה ערך דתי כזה או אחר'. אתה פותח עיניים בהשתאות, וזה קיים ואפשר לראות זאת במחקרים האלה.

ומי שתוקפים את העניין הזה באים ואומרים שיש נוכחות יתר של הזיכרון הזה בתוך החברה הישראלית, ואז המבקרים באים ואומרים 'זה גורם לשיגעון של יהירות ועצמתיות לא מתחשבת ולא מתפשרת, לזילות של ערכים אחרים'. אני לא רואה במחקר את העקבות לתהליכים האלה, כי ערכים, מה שנקרא אוניברסליים, נמצאים בעצמה רבה מאוד. אבל זו סאגה שלמה של דיון כמה שמתחולל בתוך החברה הישראלית. אני מאמין שביד ושם אנחנו פותחים

53 יוסף חיים ירושלמי, זכור: היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי, עם עובד, תל אביב 1988.

אותה. אין לנו זרם אחד שאנחנו אומרים לו 'כך תעשו!' אנו פותחים את הדברים לדיון מקיף ורחב בתוך המעגלים האלה של המחויבות להמשך הקיום והיצירה הישראלית ומנגד ערכים אוניברסליים שהם האדנים [יסודות], גם בעשרת הדברות בתפיסה היהודית הערכים האוניברסליים שמרכיבים חברה, מתמודדים אֶתה ברגישות ועל בסיס הדברים האלה. המדרש הזה הולך ונבנה.